अथसटीकयोगवासिष्ठसारप्रारंभः

॥श्रीगणेशायनमः॥ श्रीसरस्वत्यैनमः॥ श्रीगुरुभ्योनमः॥ लक्ष्मीकान्तंनमस्कृत्ययथामतिविरच्यते॥ वासि
ष्ठसारविवृत्तिः परोपकृतयेमया॥१॥ वसिष्ठेनयतीन्द्रेणोपदिष्टाद्राघवंप्रति॥ सारमुद्धृत्यवान्कश्चिद्ब्रह्मविद्या
महार्णवात्॥२॥ तत्रादौवसिष्ठसाराख्यंग्रन्थमारिप्सुस्तत्प्रतिपाद्यइष्टदेवतानतिरूपंमङ्गलमाचरति॥ दिक्का
लेति॥ एवंविधायशान्तायगुणातीतायतेजसेब्रह्मरूपायनमः॥ तेजःशब्देनात्रब्रह्मैवनभौतिकंतेजस्तस्य
वक्ष्यमाणलक्षणानुपपत्तेः॥ किंभूतायतेजसेदिक्कालादिभिरनवच्छिन्नानइयत्तयापरिच्छिन्नाअनंताअवि

॥श्रीगणेशायनमः॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानंतचिन्मात्रमूर्तये स्वानुभूत्येकमानायनमःशान्ता
यतेजसे १ अहंबद्धोविमुक्तःस्यामितियस्यास्तिनिश्चयः नात्यंतमज्ञोनोतज्ज्ञःसोऽस्मिञ्छास्त्रेऽधिका
रवान्॥२॥

नाशिनीचिन्मात्रज्ञानरूपामूर्तिःस्वरूपंयस्यतस्मै॥ पुनःस्वानुभूतिःस्वानुभवएवैकंमानंप्रमाणंयत्र
तस्मैअनुभवैकवेद्याय॥ अवचनेनप्रोवाचेतिश्रुतेः १ एवंमंगलंविधायात्रशास्त्रेअधिकारिणंदर्शयति। अहंबद्ध
इति। रागद्वेषादिनाबद्धोहंकथंमुक्तोभवेयंइतियस्यनिश्चयोस्तिअतएवनात्यंतंअज्ञोमूर्खोनापिज्ञःपंडितः॥ सोऽत्र
शास्त्रेऽधिकारी॥ ब्रह्मज्ञस्यतुज्ञाततत्त्वादेवनाधिकारः॥ मूर्खस्यउपदेशवैयर्थ्यादेवाधिकाराभावः॥ तस्मात्किंचि

एवमधिकारिणं निरूप्य सद्गुरुसेवादिकं ब्रह्मज्ञानसाधनं निरूपयति॥ यावदिति॥ यावत्परमेश्वरात्साक्षादनुग्रहः न जायते तावत्कश्चिदपि पुमान् सद्गुरुं सच्छास्त्रं नाभ्यसेत्॥ गुरुसेवा सच्छास्त्राभ्यासश्च परमेश्वरानुग्रहादेव भवतीत्यर्थः॥३॥ ननु गुरुसेवया किं स्यादित्यत आह॥ महानुभावेति॥ महानुभावस्य ब्रह्मज्ञस्य गुरोः संपर्कात्सेवया संसारसमुद्रतरणे युक्तिः उपायः प्राप्यते॥ नाविकात् यथा समुद्रतरणे दृढा तारणसमर्था नौः प्राप्यते॥ गुरूपदिष्टमार्गेण सं

यावन्नानुग्रहः साक्षाज्जायते परमेश्वरात्। तावन्न सद्गुरुं कश्चित्सच्छास्त्रं वापि नो लभेत्॥३ महानुभावसंपर्कात्संसारार्णवलंघने। युक्तिः संप्राप्यते राम दृढा नौरिव नाविकात्॥४ संसारदीर्घरोगस्य सुविचारो महौषधं। कोहं कस्य च संसारो विवेकेन विलीयते॥५ यस्मिन्देशे हि तत्त्वज्ञो नास्ति सज्जनपादपः। सफलः शीतलच्छायो न तत्र दिवसं वसेत्॥६॥

सारस्तीर्यत इत्यर्थः॥४॥ संसारेति॥ अहं कः कस्य वा संसारः इति यो विचारः संसाररूपदीर्घरोगस्य महौषधं॥ यतो विवेकेनैव संसारो विलीयते नश्यति। यथौषधेन रोगशांतिस्तथा विचारेण संसारशांतिरिति भावः॥५॥ यस्मिन्निति॥ यस्मिन्देशे एवंविधः सज्जनपादपः सत्पुरुषवृक्षो नास्ति तत्र दिवसमपि नैव वसेत्॥ न दिनं स्थातव्यं॥ तत्त्वबुभुत्सुना॥ कीदृशः सज्जनवृक्षः तत्त्वज्ञः तत्त्वं

तत्त्वंब्रह्मस्वरूपंजानातीतिवा॥सफलःफलेनब्रह्मज्ञानोपायेनसहितः॥शीतलाआनंदकारिणीछायाकांतिर्य
स्ययथातत्त्वंवस्तुसत्त्वंजानातीतिवा॥यत्रईदृशःफलसहितोघनच्छायोवृक्षस्तत्त्वज्ञानीवानास्तितत्रदिनेनवसेदिति
ध्वनिः॥६॥सदेति॥सत्पुरुषायद्यपिउपदेशंनददाति॥तथापिअभिगंतव्याःसेव्याःसदा॥यतस्तेषांयाःस्वेच्छाकथा
स्ताएवोपदेशाः॥सतांब्रह्मकथयैवकालनिर्गमनादित्यर्थः॥७॥शून्यमिति॥सत्पुरुषसंगात्शून्यंपूर्णभावंप्राप्नोति

सदासंतोऽभिगंतव्यायद्यप्युपदिशंतिन याहिस्वैरकथास्तेषामुपदेशाभवंतिताः ७ शून्यमापू
र्णतामेतिमृत्युरप्यमृतायते आपत्संपदिवाभाति विद्वज्जनसमागमात् ८ ज्ञानिनामपिचि
त्तंचेत्केवलात्मसुखोदितं सत्वाःसंसारदुःखार्ताःकंयांतिशरणंतदा ९ तज्ज्ञानंसचशास्त्रार्थ
स्तद्विज्ञानमखंडितं सच्छिष्यायविरक्तायसाधोर्यदुपदिश्यते॥१०॥ मृत्युरपिअमृतोभवति।आपत्दुः
खमपिसुखरूपंभवति।वस्तुतःशून्यमृत्युदुःखानांब्रह्मण्यभावादित्यर्थः ८ ज्ञानिनःसर्वथादीनंशरणागतंदृष्ट्वोप
दिशंत्येवेत्याह।ज्ञानिनामपिचित्तंकेवलंआत्मसुखायैवोदितंचेत्तदासंसारदुःखव्याप्ताःप्राणिनःकंशरणंयांति
।तस्मात्ज्ञानिनःपरोपकाररताभवंतीतिभावः ९ किञ्चतज्ज्ञानमिति॥तदेवज्ञानंसएवशास्त्रार्थःतदेवाखंडितंवि

उपदेशेति हे राम गुरूपदेशक्रमस्तु मर्यादापालनमेव ॥ ब्रह्मज्ञानस्य अयमेवात्मा ब्रह्मेति महावाक्यार्थोपदे-
शदृढीकरणस्य कारणं तु शिष्यप्रज्ञैव केवला नान्यदित्यर्थः ॥ शिष्यप्रज्ञानं विना उपदेशोऽनर्थक इत्यर्थः ॥ ११ ॥
तदेवाह ॥ न शास्त्रैः गुरुणापि कृत्वा परमेश्वरो द्रष्टुं शक्यते ॥ सत्वगुणस्थया निजबुद्ध्यैव स्वयमीश्वरो दृश्यते ॥
मननपरेणात्मा प्राप्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ सर्वोपीति ॥ अन्यास्सर्वा अध्ययनादिकलाः प्राणिनः अभ्यासाभावेन नाश-

उपदेशक्रमो राम व्यवस्थामात्रपालनं। ज्ञप्तेस्तु कारणं शुद्धं शिष्यप्रज्ञैव केवला ११ न शास्त्रैर्नापि
गुरुणा दृश्यते परमेश्वरः। दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वया सत्वस्थया धिया १२ सर्वोप्येव कला जंतोर-
नभ्यासेन नश्यति। इयं ज्ञानकला त्वंतासक्त्या ज्ञाताभिवर्धते १३ स्वकंठेपि स्थितं वस्तु यथा न प्राप्य-
ते भ्रमात् भ्रमांते प्राप्यते तद्वदात्मापि गुरुवाक्यतः १४ स्वस्वरूपमजानन्वै जनोयं दैववर्जितः॥२

माप्नोति। ज्ञानलेशस्तु सकृदपि जातो वर्धत एव न नश्यति ॥ १३ ॥ स्वकंठ इति। यथा स्वकंठस्थितमपि वस्तु मण्यादिकं
भ्रांतिवशात् न प्राप्यते न ज्ञायते। तदेव च भ्रमनाशे यथा प्राप्यते। तद्वत् आत्मा स्वयमेव स्याद्वर्तमानोऽपि गुरुवाक्यत
एव प्राप्यते नान्यथा ॥ तस्माद्गुरुं शरणं यायादित्यर्थः ॥ १४ ॥ स्वेति ॥ अयं जनः भाग्यवर्जितः। यतः स्वस्वरूपं स्वकीयं

अजानन्सन्विषयेषु सुखं वेत्ति जानाति। परं तु परिपाके विषसंपृक्तान्नभोजनवत् दुःखमेवाप्नोतीत्यर्थः॥ १५॥ एवमात्मज्ञानसंमुखं कृत्वा वैराग्यार्थमाह॥ बुद्ध्वेति। यो दुर्मतिः विषयाणां निरसतां ज्ञात्वापि तत्रैव भूयः पुनः स्नेहं करोति नासौ पुरुषो गर्दभ एव। कस्मात्समानधर्मत्वात् गर्दभ एवेत्यर्थः। विषयफलं पटत्वे गर्दभनरयोरभेद इति भावः॥ १६॥ यत्किंचिदिति। कस्यापि पदार्थस्य संकल्पनान्नरो नरकमाप्नोति। संकल्पाभावे चाक्षयं मोक्षसुखमेवाप्नो-

विषयेषु सुखं वेत्ति पश्चात्पाके विषान्नवत् १५ बुद्ध्वाप्यनन्तवैरस्यं यः पदार्थेषु दुर्मतिः। बध्नाति भावनां भूयो नरो नासौ स गर्दभः १६ यत्किंचिदपि संकल्पान्नरो दुःखे निमज्जति. न किंचिदपि संकल्पात्सुखमक्षयमश्नुते १७ यथा स्वप्ने मुहूर्ते स्यात्संवत्सरशतभ्रमः तथा मायाविलासोऽयं जायते जाग्रति भ्रमः १८ शान्तः शीतलया बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्तया साक्षीवत्पश्यतीदं हि (जीवितं तस्य ॥१९॥

ति॥ १७॥ यथेति। मुहूर्तकालमात्रे यथा शतसंवत्सरभ्रमो भवति। एवं जाग्रदवस्थायां अयं संसारो मायाविलासरूपो मरीचितोयवन्मिथ्याभूत इत्यर्थः॥ १८॥ शान्त इति। यो नरो रागद्वेषरहितया अत एव शान्तः शीतलया शान्तया बुद्ध्या साक्षीवदिदं विश्वं विलोकयति तस्यैव जीवितं शोभते। रागद्वेषत्यागे मुक्तिरित्यर्थः॥

॥ येनेति। हेयोपादेयं ज्ञात्वा त्यजनादिदं मया ग्राह्यं इदं मया त्याज्यं इति संकल्पं त्यजता सता येन बुद्धौ प्रतिफलि
तं चैतन्यं ब्रह्म सम्यक् ज्ञातं। तस्य जीवितं सफलं॥ २०॥ इदानीं मरणनिमित्त शोको न कार्य इत्याह॥ हृदयेति। देह
नाशात् हृदयावच्छिन्नस्याकाशस्येव नाशो न भसोवच्छिन्नत्वं नश्यति। यथा घटनाशे घटावच्छेद एव नश्यति। न
त्वाकाशं॥ तथा शरीरनाशेपि देहसंबंध एव नष्टो न त्वात्मा नश्यति॥ अतो जना मूढा आत्मा नष्ट इत्युक्त्वा मिथ्यैव शो

येन सम्यक् परिज्ञातं हेयोपादेयमुज्झता। चित्तस्यांते स्थितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते २० हृदया
काशमात्रस्य विनाशो देहनाशतः व्यर्थभूतानि शोचंति नष्ट आत्मेति शंकया २१ घटादिषु प्रण
ष्टेषु यथाकाशमखंडितं तथा देहेषु नष्टेषु देही नित्यमलेपकः २२ न जायते म्रियते वा क्वचित्किं
चित्कदाचन जगद्विवर्त्तरूपेण केवलं ब्रह्म जृंभते २३ आकाशादपि विस्तीर्णः शुद्धः सूक्ष्मोऽव्य
यः शिवः॥

कं कुर्वंति॥२१॥ तदेवाह॥ घटादिष्विति। घटादिपदार्थेषु नष्टेषु आकाशं अखंडितमेव। तथा देहनाशेपि देही प्र
रूपः अखंडित एव निर्लेपक इत्यर्थः॥२२॥ न जायत इति। क्वचित्किंचिन्नोत्पद्यते। न च नश्यति। किंतर्हि ब्रह्मैव जग
द्विवर्त्तस्वरूपेण प्रकाशते। यथा रज्जौ कालत्रयेपि सर्पादिकं नास्ति। तथापि रज्जौ सर्पो जायते नश्यत इति च। भ्रमव
शात्तथा संसारः। विवर्त्तवादस्यैव प्राशस्त्यत्वा
दित्यर्थः॥२३॥ आकाशादिति॥

५

हेराम।ईदृशः आत्मा सकथंजायते म्रियतेवा॥कीदृशः।आकाशादपिव्यापकः॥शुद्धो निर्मलः निर्लेपः सूक्ष्मोदुर्ज्ञे
यः।अव्ययोऽविनाशी॥शिवोमंगलरूपः।नहिदेशकालस्वरूपपरिच्छेदरहितस्यजन्मनाशौसंभवत इत्यर्थः॥२४
॥सर्वमिति।इदंदृश्यमानंसर्वंजगत्।आदिमध्यांतवर्जितंभावरहितंब्रह्मैवज्ञेयमितिज्ञात्वासुखीभव॥२५॥
वरमिति।हेरामहस्तेखर्परंगृहीत्वाचांडालगृहेषुभिक्षार्थंगमनंश्रेयोनतुआत्मज्ञानरहितंजीवितमित्यर्थः॥२६॥

अयमात्माकथंरामजायते म्रियतेथवा २४ सर्वमेकमिदंशांतमादिमध्यांतवर्जितं भावाभा
वविनिर्मुक्तमितिज्ञात्वासुखीभव २५ वरंशरावहस्तस्यचांडालागारवीथिषु भिक्षार्थमट
नंरामनमौर्ख्यहतजीवितं २६ नव्याधिर्नविषंनापत्तथान्यन्नापिभूतले दुःखायस्वशरीरोत्थं
मौर्ख्यमेवयथानृणां २७ ॥इतिश्रीयोगवासिष्ठसारेवैराग्यप्रकरणंप्रथमंसमाप्तं॥वसिष्ठउवा
च संयमात्मनसः शांतिमेतिसंसारसंभ्रमः॥ एतदेवविवृणोति॥नव्याधिरिति।व्याधिर्वातपित्तकफो
त्थस्तथाविषापदादयोनराणांतथादुःखदानभवंति॥यथासहजंशरीरोत्थंदेहभवंमूर्खत्वंआत्माऽनात्मविवेक
ज्ञानरहितंबहिर्मुखत्वमित्यर्थः॥२७॥इतिटीकायांप्रथमप्रकरणम्॥इदानींजगतोमिथ्यात्वंनिरूपयति॥ संयमा

मनोनियमनात्संसारभ्रमोनश्यति।यथामंदरगिरौनिश्चलतांयातेसतिक्षीरसमुद्रोवीचिरहितोभवति॥१॥चित्तोन्मे
षेति।यतोमनसःसंकल्पेसंसारोदयःतदभावेसंसाराभावः।अतोवासनाप्राणयोर्निरोधात्संकल्परहितंमनःकुरु।प्रा
णायामाभ्यासाद्वासनानाशमनोजयद्वित्यर्थः॥२॥अयमिति।अयंमनसःसंकल्पादुत्थितःसंसारःनिजसंकल्पना
शादेवनश्यति॥अत्रनसंदेहः॥३॥परिज्ञानेनेति।चित्रलिखितसर्पस्ययथाज्ञानादेवसर्पत्वंनश्यति।तत्कृताभीति

मंदरेस्पंदतांयातेयथाक्षीरमहार्णवः १ चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यांसंसारस्योदयक्षयौ वासनाप्राण
संरोधादनिमेषंमनःकुरु २ अयंहिस्वविकल्पोत्थःस्वविकल्पपरिक्षयात् क्षीयतेदग्धसंसा
रोनिःसारइत्यसंशयः ३ परिज्ञानेनसर्पत्वंचित्रसर्पस्यनश्यति यथातथैवसंसारःस्थितएवो
पशाम्यति ४ पुंसोनिजमनोमोहकल्पितोदुःखदःस्मृतः संसारचिरवेतालोविचारेणविलीयते
५ ईदृश्रीराम मायेयंयास्वनाशेनहर्षदा

श्वा।तथा आत्माब्रह्मज्ञानादेवसंसारःशाम्यति।वस्तुतोनास्ती
त्यर्थः।यथाचित्रेसर्पस्तद्वत्॥४॥पुंसइति।पुंसःपुरुषस्यस्वकीयमनसोमोहेनैवकल्पितोरचितःसंसारलक्षणो
बहुकालीनोवेतालःप्रेतःतत्त्वविचारेणअयमात्माब्रह्मेतिविचारेणैवनश्यति॥तस्माद्विचारेणसनाशनीयोयतोदुः

हे राम ईदृशी विलक्षणस्वभावा माया। यास्वनाशेन हर्षप्रदा। विलोक्यमाना च नाशमाप्नोति। अतोऽस्याः स्वभावो न ज्ञायते॥ ६॥ अहो इति। हे तात। अहो आश्चर्यमेतत्। यदियं चित्रा विचित्रा माया विश्वस्य मोहकारिका॥ यया मोहितो यमात्मा शरीरी सर्वाङ्गव्यापमप्यात्मानं न जानाति॥ ७॥ यदिदमिति। यदिदं दृश्यमानं जगत् तत्किमपि नास्ति न भूतं न भविष्यति। यथा गंधर्वनगरं यथा वारि मरुस्थले रविकिरणेषु जलभ्रमः कालत्रयेऽपि नास्ति॥ ८॥ यत्त्विति। य

नलक्ष्यते स्वभावोऽस्याः प्रेक्ष्यमाणैव नश्यति ६ अहो नु चित्रा मायेयं तात विश्वविमोहिनी स र्वाङ्गप्रोतमप्यात्मा यया ह्यात्मानं न पश्यति ७ यदिदं दृश्यते किंचित्तन्नास्ति किमपि ध्रुवं यथा गं धर्वनगरं यथा वारि मरुस्थले ८ यत्तु नो दृश्यते किंचिद्यत्तस्थमपि किंचन अविनाशं तद स्तीह सत्तदात्मेति कथ्यते ९ स्वज्ञानदर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुजातयः दृश्यन्ते प्रतिबिंबानि सरसीव तटद्रुमाः १० सर्गश्चित्तस्पंदमात्रात्मा सम्यग्दृष्टो विलीयते॥ तत् अंते समीपे स्थितमपि वस्तु

किमपि न दृश्यते। परंतु अविनाशं तद्रूपं तदस्ति स एव आत्मेति कथ्यते। स एव साक्षात्करणीय इत्यर्थः॥ ९॥ स्वज्ञानेति। स्व कीयज्ञानरूपे दर्पणे इमा दृश्यमाना वस्तुजातयः सर्वाः प्रतिबिंबतामापद्यंते॥ यथा तटद्रुमाः सरसि प्रतिबिंबंति॥ १०॥ सर्गेद

सम्यग्ज्ञाने सति नश्यति॥ मिथ्याज्ञाने सति उदयमाप्नोति। यथा तमसि दृश्यमानायां रज्जौ सर्पभ्रमः उदेति। रज्जुयाथार्थ्य
ज्ञानान्नश्यति च तद्वदित्यर्थः॥ ११॥ भोगेति। मिथ्याभूतोप्ययं बंधो भोगवासनया दृढत्वं याति॥ वासनाशांत्या च बंधोपि तानवं
तन्तुतां तुच्छत्वं कार्श्यमाप्नोति तत्तस्मात्त्याज्येत्यर्थः॥ १२॥ मन इति। व्यापकात्परमात्मनः सकाशात्स्थिरात्। अस्थिराका.
रं चंचलं मन उत्पद्यते। स्थिरादस्थिरोत्पत्तौ दृष्टांतः॥ यथा स्थिरादपि समुद्राद् स्थिरा ऊर्मयः उत्पद्यंते तद्वदित्यर्थः॥ १३॥ य

उदेत्यसम्यग्दृष्टेस्तु रज्ज्वां सर्पभ्रमो यथा ११ भोगभावनया याति बंधो दार्ढ्यमवक्षुजः यथोपशांतया
याति बंधो जगति तानवं १२ मनः संपद्यते तस्मान्महतः परमात्मनः सुस्थिरादस्थिराकारं तरंगा इव वा
रिधेः १३ यत्त्वयं स्वैरमेवाशु संकल्पयति नित्यशः तेनेयमिंद्रजालश्रीर्जाग्रति प्रवितन्यते १४ यथा
बालस्य वेतालो मृत्युपर्यंतदुःखदः असदेव सदाकारं तथा मूढमतेर्जगत् १५ अनुत्पन्नस्य कनके
कानके कटके यथा॥ त्वयमिति। तदेव मनोयं निरंतरं संकल्पं करोति। तेन संकल्पेन जाग्रदवस्थायां संसाररूपमिं
द्रजालमुत्पद्यते। अत एव मनः संकल्पितः संसार इत्यर्थः॥ १४॥ यथेति। यथा वेतालो भ्रांतः बालस्य मूर्खस्य सर्वदा दुःखप
दो भवति। तथा असन्मिथ्याभूतमेवैतज्जगत् भ्रांतबुद्धेर्नरस्य सत्याकारं भासमानं सन्मरणपर्यंतानि दुःखानि ददाति॥ १५॥

अनुत्पन्नस्येति तयाज्ञस्येति ग्रन्थ॥

6

यथासुवर्णेअज्ञुत्पन्नस्ययावज्जीवंसुवर्णमजानतोनरस्यकनकनिर्मितेकटककुंडलादौकटकादेवेदमितिसत्यबुद्धिर्भ
वतिनत्विदंहेमेतिकदापिबुद्धिस्तज्ज्ञानाभावादेवेति॥१६॥तथाअज्ञस्यपुंसोनगरगृहवृक्षपर्वतसर्पादिविषयादृश्यभूतेवबु
द्धिःसत्येव।परंतुविकारात्मकंसर्वंनामधेयमात्रमर्थाभावात्॥अधिष्ठानंपरमार्थभूतंदृक्पदार्थोब्रह्मैवसत्यमितिबुद्धिः
कदापिनोदेति।ब्रह्मज्ञानाभावादित्यर्थः॥१७॥अज्ञस्येति।पूर्वोक्तमेवविशदयति।तत्वमजानतोविश्वंदुःखसमूहरूपमे

कटकव्यक्तिरेवास्तिनमनागपिहेमधीः १६ तथाज्ञस्यपुरागारनगनागेंद्रगोचरा दृदंदृश्यंदृगेवा
स्तिनत्वन्यापरमार्थदृक् १७ अज्ञस्यदुःखौघमयंज्ञस्यानंदमयंजगत् अंधंभुवनमंधस्यप्रका
शंतुसचक्षुषः १८ यथाविशुद्धआकाशेसहसैवाभ्रमंडलं भूत्वाविलीयतेतद्वदात्मनीहाखि
लंजगत् १९ आदित्याव्यतिरेकेणरश्मयोयेनभाविताः आदित्यएवतेतस्यनिर्विकल्पःसउच्यते

व।तत्वज्ञस्यपरमानंदरूपमेतत्।तत्रदृष्टांतः।नेत्रहीनस्यजगदंधंतत्सहितस्यतुप्रकाशमेवेति॥१८॥यथेति।यथास्व
तःशुद्धेपिगगनेमेघपटलंभूत्वापुनर्नश्यतितद्वद्ब्रह्मणिसर्वंजगदुत्पद्यतेलीयतेच।ब्रह्मणोनकिंचिद्दोषावहं॥१९॥आ
दित्येति।येनसूर्यकिरणाःसूर्याद्भेदेनज्ञाताःतस्यतेकिरणाःसूर्यात्मकाएवेतियथा।तथायेनब्रह्माभिन्नंजगत्ज्ञातंतस्य

राम

विवर्त्तो दित्यर्थः

॥तंत्विति। यथा विचारितः पटस्तंतुमात्र एव तिर्यगूर्ध्वीभूततंतुव्यतिरेकेण पटाभावात् तथा विचारितं विश्वं ब्रह्मैव॥ज
गदाकारेण ब्रह्मण एव परिणामादित्यर्थः।२१। विश्ववीचीति। ब्रह्मरूपादमृतसमुद्राज्जगल्लक्षणः कल्लोलविलासः उदे
ति तत्रैव विलीयते चेत्कथं मध्ये तन्मयो न स्यात्॥ यथा जलादुद्भूता लहरी लीयमाना वा जले लहरीदशायामपि जलात्म
केव॥२२॥ यथेति। जलादुद्भूताः फेनलहरीहिमबुद्बुदाः न जलाद्भिन्नाः तथा ब्रह्मणो विनिर्गतं विश्वं न ततो भिन्नं। कार्यका

तंतुमात्रो भवत्येव पटो यद्वद्विचारितः आत्मातन्मात्रमेवेदं तद्वद्विश्वं विचारितं २१ विश्ववीचीवि
लासोयं चित्सुधाब्धेरुदेति च विलीयते च तत्रैव मध्ये कथमतन्मयः २२ यथा न तोयतो भिन्नाः फे
नोर्मिहिमबुद्बुदाः आत्मनोपि तथा भिन्नं विश्वमात्मविनिर्गतं २३ आत्मनोपि तथा विश्वमा
त्मन्येव लयं व्रजेत् मृदि कुंभो जले वीचिः कनकं कुंडलं यथा २४ आत्मज्ञानाज्जगद्भाति ह्या
त्मज्ञानान्निवर्त्तते रज्ज्वज्ञानादहिर्भाति तज्ज्ञानाच्च निवर्त्तते २५॥

रणयोरभेदादित्यर्थः॥२३॥ आत्म
नइति। ब्रह्मण एवोत्पन्नं विश्वं तत्रैव लीयते। तत्र दृष्टांतत्रयमाह॥ मृदीति। मृत्तिकायां घटो यथा। जले लहरी य
था। कनके सुवर्णे आभरणं यथा॥ तद्वदात्मनोपि विश्वमात्मन्येवेत्यर्थः॥२४॥ आत्मेति। ब्रह्मणोऽज्ञानाद्विश्वं भासेत
तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इति ब्रह्मसूत्रं।

ह्यज्ञानाच्च नास्ति यथा रज्ज्वज्ञानात्सर्पोभासते। रज्ज्वज्ञाने सर्पो नाम नास्ति॥२५॥

नस्येति।हेराम अदृश्यस्यदुर्ज्ञेयस्यात्मतत्वस्यविस्मरणेनजगत्स्थिरतांप्राप्तं॥तज्ज्ञानान्नास्ति।यथारज्जुज्ञानात्भुजंगो
नास्ति॥२६॥स्वप्नइतिएवमितिश्लोकद्वयेन।यथास्वप्नेजाग्रदवस्थानास्त्येव।मरणेवजागरणमपिमिथ्यैव।मरणेउत्प
त्तिर्मिथ्याभूता।उत्पत्तौमरणंतद्वत्॥२७॥एवंसत्असच्चस्थूलसूक्ष्मंकार्यकारणंवातत्त्वपरादिकंकिंचिन्नास्ति॥किंतुभ्रां
त्यासर्वमिदंभासते।किंच।सर्वमूलभूतात् ज्ञानरूपात्ब्रह्मणएवनानाज्ञानानिभवंति।ब्रह्मसत्तयैवविश्वसत्तांगीकारात्तद्

तस्यादृश्यात्मतत्वस्यविस्मृत्यैवस्थितिंगतं जगत्स्यादीश्वराद्रामजगद्रज्जुभुजंगवत् २६ स्वप्ने
जाग्रदसद्रूपास्मृतौजाग्रदसद्वपुः मृतिर्जन्मन्यसद्रूपामृतौजन्माप्यसन्मयं २७ एवंनसन्नासदि
तिभ्रांतिमात्रंविजृंभते अनुभूयतएवाशुकिंचित्सर्वानुभूतितः २८ ॥इतिश्रीयोगवासिष्ठसारे
जगन्मिथ्यात्वंद्वितीयप्रकरणं॥

॥वसिष्ठउवाच॥

तत्वात्मबोधएवैकःसर्वाशातृणपावकः प्रोक्तःसमाधिशब्देननतुतूष्णीमवस्थितिः १ ॥ तिरेकेणकिं
चिन्नास्तीत्यर्थः॥इतिटीकायांद्वितीयप्रकरणंसमाप्तं॥इदानींजीवन्मुक्तिफलकंतत्त्वज्ञानंवर्णयति तत्वेति।परमात्मसाक्षात्कार
णात्मज्ञानमेवैकंविषयतृष्णारूपतृणानांदाहकंभवति।नदेवत्तूलादाहकंब्रह्मज्ञानंसमाधिशब्देनोच्यते।नत्वेकांतमौनेन।

चिदिति। इदं सर्वं जगत् । ब्रह्मरूपमेवेति भावयेत् । ईदृशी भावनायुक्त उपदेशांते ब्रह्मणि यः स्थितः स एव च सुखं जा
नाति । यतो ब्रह्मकवचः ब्रह्मकवचं यस्य स तथा ॥ २ ॥ सर्वेति । एवं विधो योगी ब्रह्मणैकीकृतचित्तो यस्तिष्ठति स परमे
श्वर एव नान्यः । कीदृशः । सर्वातीतं ब्रह्म परमेवावलंबते आश्रयति स तथा । पूर्णेन्दुवत् शिशिरः शीतलः आशय
श्चित्तं यस्य स तथा ॥ ३ ॥ ब्रह्मेति । यश्चित्तेन ब्रह्म प्रतिपादकानामुपनिषदां तत्त्वं भावयन् हर्षविषादरहितो भवति

चिदाकारमिदं सर्वं जगदित्येव भावयेत् स्थित इत्युपशांतस्थः स ब्रह्मकवचः सुखी २ सर्वा
तीतपदालंबी पूर्णेन्दुशिशिराशयः यस्तिष्ठति सदा योगी स एव परमेश्वरः ३ ब्रह्मोपनिषदां
तत्त्वं भावयन्योंतरात्मना नोद्वेगी न च तुष्टात्मा संसारे नावसीदति ४ यथा पर्वतमादीप्तं नाश्र
यंति मृगा द्विजाः तद्वद्ब्रह्मविदं दोषा नाश्रयंति कदाचन ५ असंत इव संतोपि कोपयंति परं

॥ स एव संसारे दुःखरहितो भवति ॥ अन्यः सर्वो दुःखवानेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ यथेति । यथा दावाग्निना संदग्धपर्वतं मृगप
क्षिणो न सेवंते ॥ तद्वत् कामक्रोधादयो दोषाः ब्रह्मज्ञानिनं कदापि नाश्रयंते ॥ ५ ॥ असंत इति ॥ संतोपि असंत इव परं
नरं कोपयंति । असंतः कोपासक्त्या परं क्रोधयंति । संतस्त्वतः शीतला अपि तथा आचरंति । यथा परः क्रुध्यति न हि कथं

निजमिति। परिपाकभूतं फलीभूतं निजं कर्म परीक्षितुं। अयमर्थः। कोपि तेऽन्यनरैर्यथा असंतो वध्यंते। तथा अस्माकं बं
धो भवेतिन वेत्ति स्वकर्मपरिक्षार्थं। तेषां तु बंधो न भवतीत्यर्थः॥६॥ ज्ञात्वेति। यथा रज्जुसर्पभ्रमानंतरं रज्जुज्ञाने जाते
पि सर्पोत्थं भयमनुवर्त्तत एव। एवं ब्रह्मज्ञानेन नाशितनिखिलमोहोप्यात्मनि मोहकार्यं कामक्रोधलोभादिकं न मुंचति॥७
॥एवं तर्हि ब्रह्मणोपि कर्मबंधः प्रसक्त इत्यत आह॥ स्फटिक इति। यथा निर्मलः स्फटिको जपाकुसुमादीनां प्रतिबिंबेपि व

निजं कर्मगुणोदारं परिपाकं परीक्षितुं ६ ज्ञात्वाप्यसर्पं सर्पोत्थं यथा कंपं न मुंचति विध्वस्ताखि
लमोहोपि मोहकार्यं तथात्मनि ७ स्फटिकः प्रतिबिंबेन यथा नायाति रंजनं तज्ज्ञः कर्मफले
नांतस्तथा नायाति रंजनं ८ अंतर्मुखतया तिष्ठन् बहिर्वृत्तिपरोपि सन् परिश्रांततया नित्यं नि
द्रालुरिव लक्ष्यते ९ अद्वैते स्थैर्यमायाते चित्ते च प्रशमं गते योगिनः कर्म कुर्वंति पश्यंतः स्वप्नवज्ज
(गत् १०

स्तुतो रंजनं नायाति रक्तो न भवति॥ तद्वत् ज्ञानी कर्म कुर्वन् दृश्यमानोपि कर्मणा न बाध्यते॥८॥ अंतरिति। ब
हिरिंद्रियैर्विषयग्रहणं कुर्वन्नपि ज्ञानी अंतर्मुखतया आत्मतया तिष्ठन् निद्रायुक्त इव लक्ष्यते। यतः संसारतापात् श्रांतो
निवृत्तः॥९॥ अद्वैत इति। चित्ते शांतिं गते सति। अत एव ब्रह्मणि स्थिरतामागतेपि। योगिनो जगत्स्वप्नवत् पश्यंतः संतः कर्म

अद्यैवेति।अद्यैवमरणमस्तु।कल्पांतपर्यंतंवाजीवतु।तथापिज्ञानीवंधंनाप्नोति।यथासुवर्णंकर्दमेक्षिप्तमपिकलंकं
नाप्नोतितद्वत् ११ तन्विति।ज्ञानीधीरपुरुषःकाश्यांतनुंदेहंत्यजतु।चांडालागारेपिवा।तथापिमुक्तएव।यतोज्ञानप्राप्ति
समयएवविगतचित्तोभिन्नलिंगोजातस्ततोमुक्तइत्यर्थः॥१२॥गोःपदमिति।नैराश्येनालंकृताशोभिताआकृतिर्यस्य
तस्यवित्तस्यपुंसःपृथिवीगोःपदतुल्याभवति।मेरुःस्तंभप्रायःनभःमुद्रिकावच्छिन्नाकाशप्रायंत्रिभुवनंतृणम।

अद्यैवमरणंवास्तुकल्पांतेनिश्चयेनवा। नज्ञःकलंकेनाप्नोतिहेमपंकगतंयथा ११ तनुंत्यजतु
वाकाश्यांश्वपचस्यगृहेथवा। ज्ञानसंप्राप्तिसमयेमुक्तोसौविगताशयः १२ गोःपदंपृथिवीमेरुः
स्थाणुराकाशमुद्रिका। तृणंत्रिभुवनंरामनैराश्यालंकृताकृतेः १३ अंतःशून्योबहिःशून्यःशू
न्यकुंभइवांबरे। अंतःपूर्णोबहिःपूर्णःपूर्णकुंभइवार्णवे १४ ईप्सितानीप्सितोनस्तोयस्यांतर्वस्तु
(दृष्टिषु॥

यत्किंबहुनासर्वथावित्तस्तःश्रेयानित्यर्थः॥१३॥अंतरिति।ज्ञानीधीरःअंतर्बहिरपिशून्यप्रायः।शू
न्यकुंभवत्।अंतर्बहिःपूर्णोपिअर्णवेजलपूर्णकुंभवत्।तदात्मनैवसर्वत्रपूर्णत्वादित्यर्थः॥१४॥ईप्सितेति।यस्यपुं
सःपदार्थदर्शनेष्वयंमेइष्टोऽयमनिष्टइतिनभवति।अतएवसुप्तइवप्रवर्त्तते।सुप्तस्ययथाऽभिलाषाऽनभिल

भावस्तथा यस्य प्रियाप्रियाभावः स मुक्त एवेत्यर्थः॥१५॥ निर्ग्रंथिरिति। जीवन्मुक्त ईदृशो भवति। निर्ग्रंथिः गलिताहंकारो
गतसंदेहः। स्वभावतः अनिर्वाणः ब्रह्मणोंतर्भासमानत्वात्। परंतु लोकदृष्ट्या चित्रदीपइव प्रशांतः सन् स्थितः॥१६॥ अहं
कारेति। स जीवन्मुक्तः। योऽहंकारोत्पन्नां वासनां लीलयैव अनायासेन त्यक्त्वा ध्येयमपि संत्यज्य स्वरूपभूतस्तिष्ठति॥
१७॥ दूरेति। स पुमानिह लोकेपि मंगलं कल्याणं मोक्षमाप्नोति॥ सकः॥ यः सुहृदं मंधमिव दूरे त्यजति। यश्च सर्पादिवत्

सुखदुःखप्रवर्त्तेन समुक्त इति कथ्यते १५ निर्ग्रंथिः शांतसंदेहो जीवन्मुक्तः स्वभावतः अनिर्वाणो
पि निर्वाणश्चित्रदीप इव स्थितः १६ अहंकारमयीं त्यक्त्वा वासनां लीलयैव यः तिष्ठति ध्येयसंत्या
गी जीवन्मुक्तः स उच्यते १७ दूरे मुंचति बंधुमंधमिव यः संगाद्भुजंगादिव त्रासं यो विदधाति वेत्ति
सदृशं भोगं रोगांश्च यः॥ स्त्रैणे यस्तृणवत् घृणामकुरुते मित्रेष्वमित्रेष्वपि स्वांतं यस्य समं स मंगल
मिहाप्यत्रापि मर्त्योश्नुते॥१८॥ हृदयात्संपरित्यज्य सर्वं दृश्यं प्रशांतधीः। जनसंगाच्च त्रसति। यश्च रोगं भो

गं च तुल्यं जानाति। यश्च स्त्रीसमूहे कुत्सिततृणवत् जुगुप्सां कुरुते। यस्य च चित्तं शत्रौ मित्रे च समं॥ ईदृशो जीवन्मु
क्तो भवतीत्यर्थः॥१८॥ हृदयादिति। यो दृश्यप्रपंचं मनसः सकाशात् दूरं त्यक्त्वा आकाशवत् निर्मलतरः सन्।

अव्यग्रोभवतिसपरमेश्वरतुल्यवन्मुक्तएव॥१९॥ समाधिमिति।यश्चित्तेनत्यक्तात्तःसःसध्यानंकरोतुसंसारकर्माणिवाक
रोतु।माकरोतुवा।सर्वथाउत्तमाशयत्वान्मुक्तएव।सर्वथाग्रहत्यागेमुक्तिरित्यर्थः॥२०॥अनात्मनीति।देहादावात्म
बुद्धिर्नामबंधस्तन्नयाऽ नात्मबुद्धिःसएवमोक्षः।वस्तुतआत्मनोबंधमोक्षाभावएव।नित्यमुक्तत्वात्।अद्वितीयब्रह्म
त्वादित्यर्थः॥२१॥ दृश्यमिति।कालत्रयेपिभ्रममंतरा दृश्यंनास्त्येवेतिज्ञानेनमनसःसकाशात् यदिदृश्यनिराकरणंजा

व्योमसौम्यतरोव्यग्रःसमुक्तःपरमेश्वरः १९ समाधिमथकर्माणिमाकरोतुकरोतुवा हृदयेनास्तिस
र्वाशोमुक्तएवोत्तमाशयः २० अनात्मन्यात्मधीर्बंधस्तन्नाशोमोक्षउच्यते बंधमोक्षौनविद्येतेनित्य
मुक्तस्यचात्मनः २१ दृश्यंनास्तीतिबोधेनमनसोदृश्यमानस संपन्नंचेत्तदुत्पन्नापरानिर्वाणनिर्वृ
तिः २२ नमोक्षोनभसःपृष्ठेपातालेनचभूतले सर्वाशासंक्षयेचेतःक्षयोमोक्षइतीष्यते २३ अनंतेचि
द्घनानंदेनिर्विकल्पैकरूपिणि स्थितेद्वितीयस्याभावात्कोबंधोमोक्षएववा २४ ॥तंतदामोक्षसुखमेवेतिज्ञे

यं॥२२॥नमोक्षइति।मोक्षोनामकश्चित्पदार्थः।आकाशांतेचपातालेवाभूमौवा।किंबहुनास्वभावाद्व्यवहितदेशवर्तीनास्ति
किंतुसर्वपदार्थविषयकतृष्णानाशेसति याचित्तशांतिःसएवमोक्षइत्यर्थः॥२३॥अनंतइति।चिदानंदैकरूपेअविनाशि

निर्विकल्पातीतेब्रह्मणिव्यापकेस्थितेसतिको
वानामबंधःकश्चमोक्षःद्वितीयाभावादित्यर्थः

मनइति। मनएवउल्लसन्मात्रेणबंधभावंप्राप्नोति यतः।अतस्तस्यैवहेराम यत्प्रशमनंसएवमोक्षः॥२५॥इतिवासिष्ठसारेतृ
तीयप्रकरणं॥रसायनमयीगीतापरमानंददायिनी॥नानंदयतिकंनामसाधुसंगतिचंद्रिका॥एषइत्यादिना।इदानींमनोत्त
पंवर्णयति।स्वयमेवअम्लाना अखंडिता याचेतना अंतःकरणंसएवआत्मनोमनः संज्ञकंभूत्वास्वयमितस्ततोधावति
किंकृत्वा।नानाविधमिष्टानिष्टंसंकल्प्य।तस्मात्संकल्पत्यागएवश्रेयानित्यर्थः॥१॥एतस्मादिति।सर्वव्यापिनीजगत्क्रीडा

मनएवोल्लसन्मात्रं बद्धतामगमद्यतः मनःप्रशमनेराम मोक्षएवावशिष्यते २५॥इतिश्रीवासि
ष्ठसारविवरणेतृतीयंप्रकरणं॥वसिष्ठउवाच॥एषस्वभावाभिमतंस्वतःसंकल्प्य धावति चेतना
स्वयमम्लानासैवेहमनआत्मनः॥१॥रसायनमयीगीतापरमानंददायिनी नानंदयतिकंनामसाधु
संगतिचंद्रिका॥ एतस्मात्सर्वेगाद्देवात्सर्वशक्तेर्महात्मनः विभागकल्पनाशक्तिर्लहरीवोत्थितांभसः
॥२॥अतःसंकल्पसिद्धेयंसंकल्पेनैवशाम्यति॥ रूपवतोखिलसामर्थ्यान्महाभागादेतस्मात्परमेश्वरादि
च्छविभागरचनारूपाशक्तिरुत्थिता।यथाजलात्कल्लोलउदेतितद्वदित्यर्थः॥२॥अतइति।यतोयद्वस्तुयेननिमित्ते
नउत्पद्यतेतेनैवतन्नश्यतीति।दृष्टंवह्निज्वालादौ।यथावह्निज्वालावायुनाउत्पद्यतेतेनैवचशाम्यति॥ ९॥ ९॥

अतोहेतोरियंसंसारपरंपरासंकल्पेनैवसिद्धासंकल्पेनैवनश्यति।धनविषयसंकल्पाज्जाताब्रह्मविषयसंकल्पा
न्नश्यतीत्यर्थः॥३॥मनइति।अमुनासंकल्पेनैवाभ्युदितंमनःमनाक्स्वल्पमपिअनवेक्षणात्।अविचारादुदि
तं।अतएवस्वस्यैवस्वप्नेमरणाकारं यथास्वप्नेस्वप्नमरणंदृष्टं।एवंमनोपितद्वेपेक्ष्यमाणंसत् नास्तियथास्वप्नम
रणं॥४॥असम्यगिति।अनात्मनिदेहादौयदात्मभावनंआत्मबुद्धिः।तदसम्यग्दर्शनंमिथ्याज्ञानं।अवस्तुभूतेसं

येनैवजायतेतेनवह्निज्वालेववायुना ३ मनोमुनैवाभ्युदितंमनागेवानवेक्षणात् स्वस्वप्नम
रणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ४ असम्यग्दर्शनंयत्स्यादनात्मन्यात्मभावनं यदवस्तुनिवस्तुत्व
तन्मनोविद्धिराघव ५ अयंसोहमिदंतन्मएतावन्मात्रकंमनः तद्भावनमात्रेणविचारेणविली
यते ६ उपादेयानुपतनंहेयैकांतविवर्जनं यदेतन्मनसोरूपंतद्बंधंविद्धिनेतरं ७ ॥ ६ ॥

सारेयावस्तुबुद्धिःहेराघवतन्मनोजानीहि ५ अयमिति।आत्मायंदेहरूपोयःसोहंइदंधनादिकंममेत्येताव
न्मिथ्याभूतज्ञानात्मकंमनःदृश्यंसर्वंनास्ति।एतावद्विचारमात्रेणविलीयते ६ उपादेयेति।उपादेयस्यविषया
देर्यदनुपतनमनुसरणंग्रहणमितियावत्।हेयस्यसर्पादेर्विवर्जनंत्यागः तन्मनसोरूपं।इदंग्राह्यमिदंनेत्येत॥

॥मनइति॥संसारस्यकारणंमनएव। अतएवमनःपुरुषःमनसाकृतंतदेवकृतमितिज्ञेयंनिर्वासनेनमनसांशरीरकृ
तंनलगति॥मनोनिबंधनत्वात्पापपुण्ययोरित्यर्थः॥८॥चित्तमिति।पदार्थानांकारणीभूतंचित्तमेव।चित्तेविद्यमा
नेजगतांत्रयंविद्यतएव। निर्वासनेमनसिजगन्नास्त्येव। तस्मान्मनसएवप्रयत्नेनचिकित्साकर्त्तव्या॥९॥रामेति॥
हेरामवासनायांसत्यांबंधः।निर्वासनेमनसिमोक्षः।तस्माद्विवेकेनमनसिवासनांनिराकुरु॥१०॥यथेति।त्व

मनोहिजगतांकर्त्तृमनोहिपुरुषःस्मृतः। मनःकृतंकृतंलोकेनशरीरकृतंकृतं। येनैवालिंगिता
कांतातेनैवालिंगितासुता ८ चित्तंकारणमर्थानांतस्मिन्सतिजगत्त्रयं। तस्मिन्क्षीणेजगत्क्षी
णंतच्चिकित्स्यंप्रयत्नतः ९ रामवासनयाबद्धंमुक्तंनिर्वासनंमनः। तस्मान्निर्वासनीभावमाह
राशुविवेकतः १० यथाभ्रलेखाशशिनंसुधालेपंमषीयथा दूषयत्येवसर्वांतनेरमाशापिशा
चिका ११ अंतर्मुखतयासर्वंचिद्वह्नौत्रिजगत्तृणं जुहृतोंतर्निवर्त्तेतरामचित्तादिविभ्रमः १२॥

छायाएववासनारूपत्वात्तंनिंदति।हेरामआशारूपिणीपिशाचिकाराक्षसीनरंजीवंदूषयति।संसारंनयति।निर्मे
लस्यदूषणेदृष्टांतद्वयं॥यथाभ्रलेखाचंद्रंमलिनयति॥मषीयथाचसौधं॥११॥अंतरिति।संसारादींद्रियाणिप्र

ज्ञानाग्नौजुहुतोनरस्यचित्तादिःसर्वोभ्रमःस्वयमेवनिवर्त्तते॥नतत्रस्थास्यन्ययोगाअथस्थान्योगान्सृजत
दृतिश्रुतेः १२ यदेति।चित्तनाशोपायमुपदिशति।यदाहेयोपादेयपदार्थान्मिथ्याभूतान्ज्ञात्वाकिंचिन्नस्म
यंनेनतदास्वतएवचित्तंविलीयतइत्यर्थः १३ घोरमिति।जाग्रदवस्थायांतुचित्तंघोरंपरमदुःसहं।स्वप्नाव
स्थायांमूढंतिष्ठति।सुषुप्त्यवस्थायांशांतंतिष्ठति॥तुरीयावस्थायांनश्यति॥नदर्थंतुरीयंभावनीयं॥१४॥

यदानभाव्यतेकिंचिद्धेयोपादेयरूपवित् स्थीयतेसकलंत्यक्त्वातदाचित्तंनजायते १३
घोरंजाग्रन्मयंचित्तंमूढंस्वप्नेव्यवस्थितं शांतंसुषुप्तिभावस्थंत्रिभिर्हीनंमृतंभवेत् १४ वि
लाप्यपंकंकतकरजोयद्वद्विलयंनयेत् यथात्मनितथाविद्धिविलाप्यविलयंमनः १५ चि
त्तंजानीहिसंसारंबंधश्चित्तमुदाहृतं पादपःपवनेनेवदेहश्चित्तेनचाल्यते॥१६॥ विलाप्येति।यथा

जलेवर्त्तमानंरजःकतकफलंविलाप्यपंकाभावंनयति॥जलंचशुद्धंकरोति।तथामनोपिआत्मनिविलाप्यवि
लयंनाशंनयेत्।आत्मानंशुद्धंचकुर्यात् १५ चित्तमिति।हेरामसंसारंचित्तमेवजानीहि॥चित्तमेवबंधः।देहो
पिचित्तेनैवेतस्ततोभ्रमते।यथावायुनावाष्पभावेस्थिरोवृक्षस्तद्वत्॥१६॥

॥ हस्तमिति ॥ ॥ ॥ध्यानवार्त्तादीन्सर्वान्अवयवान्स्थिरीकृत्यएकांतमुपविश्यप्रथमंमनोजयंकुर्यात्॥मुक्तिसाधनानांमनोजयस्यप्राधान्यादित्यर्थः १७ चित्तमिति॥यःपुनर्ध्यानवार्त्तांनेववदन्सन्स्वतंत्रप्रवर्त्तमानशीलंएकंचित्तंजेतुंशक्नोति॥समूढोनलज्जतेकथं॥चित्तजयेअसमर्थोध्यानवार्त्तांवदन्मूढइत्यर्थः १८ एकइति॥मनोलक्षणोदेवएवंविजितःसर्वार्थसिद्धिदोभवति॥यतस्तस्मान्मनसोज

हस्तंहस्तेनसंपीड्यदंतैर्दंतांश्चपीडयन्‌ अंगान्यंगैःसमाक्रम्यजयेदादौस्वकंमनः १७
चित्तमेकंनशक्नोतिजेतुंस्वातंत्र्यवर्जितः ध्यानवार्त्तांवदन्मूढःसकिंलोकेनलज्जते १८
एकएवमनोदेवोजेयःसर्वार्थसिद्धिदः अनेनविफलःक्लेशःसर्वेषांतज्जयंविना १९ अनु
द्वेगःश्रियोमूलमनुद्वेगात्प्रमुच्यते जंतोर्मनोजयादन्यस्त्रैलोक्यविजयस्तृणं २० सत्संगो
वासनात्यागोऽध्यात्मविद्याविचारणं॥

यंविनासाधनांतरक्लेशोव्यर्थएवेत्यर्थः १९ अनुद्वेगइति॥दृष्टवस्तुनिअप्राप्तेयउद्वेगाभावःसएवमोक्षलक्ष्म्याःकारणंनअन्यत्॥अतएवमनोजयंविनाअन्यपदार्थजयप्रयत्नोमिथ्येत्यर्थः २० तज्जयेसाधनमाह॥सत्संगइति॥मनसोजयेचत्वारउपायाः॥एकःसतांसंगः॥

तृस्नात्यागः।ब्रह्मविद्यायांवेदांतशास्त्रस्यविचारः।प्राणायामश्चेति।अतश्चतुरउपायान्कुर्वतोऽल्पका
लेनमनसोऽजयोभवति॥२१॥मनसोजयस्यफलमाह॥पूर्णेति।जितेमनसिसर्वेसुधारसैःपूर्णंभाति।तत्र
दृष्टांतः।सोपानच्चरणस्ययथासर्वाभूमिश्चर्मावृत्तेवभातितद्वत्॥२२॥नाहमिति।अहंसंसारीतिभावन
यामनसोबंधः॥अहंब्रह्मेतिभावनयामनसोमुक्तिरित्यर्थः॥२३॥चित्तइति।मनसिजितसतिसंसारोन

प्राणस्पंदनिरोधाच्चेत्युपायाश्चेतसोजये २१ पूर्णेमनसिसंपूर्णंजगत्सर्वंसुधाद्रवैः उ
पानद्गूढपादस्यननुचर्मावृतेवभूः २२ नाहंब्रह्मेतिसंकल्पात्सुदृढंबध्यतेमनः सर्वं
ब्रह्मेतिसंकल्पात्सुदृढंमुच्यतेमनः २३ चित्तत्यक्तेलयंयातिद्वैतमैक्यंचसर्वतः शिष्य
तेतत्परंब्रह्मशांतं नित्यमनामयं २४ चिन्मात्रत्वंप्रयातस्यतीर्णमृत्योःसचेतसः योभवे
त्परमानंदः केनासावुपमीयते २५

भासते।एकंसजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितं॥अवि
नाशिव्यापकंपूर्णंब्रह्मैवसर्वतोभाति॥२४॥चिदिति।ब्रह्मभावंगतस्यजरामरणरहितस्यज्ञानिनोयः
परमानंदोभवति।तस्योपमानास्ति॥सतेनैवानुभवितव्योनान्येनाब्रह्मज्ञानेनेत्यर्थः॥२५॥

॥इतिश्रीयोगवासिष्ठसारटीकायांमनोलयाख्यंचतुर्थंप्रकरणं॥इदानींवासनोपशमः कथ्यते॥हेरामअहं
कःइतिईदृशोयःस्वात्मविचारः।सएवचित्तलक्षणस्यदुष्टद्रुमस्यदुःखप्रापकदुःखस्ययद्बीजंवासनात्मकं
तस्यदाहार्थंवैश्वानरोज्ञेयः॥आत्मविचारमंतरावासनानक्षीयेतेतइत्यर्थः॥१॥विचारेति।आधयोमनःपी
डाःविचारलक्षणेमुकुरेलग्नांअतएवधैर्यभारंप्राप्तांबुद्धिंनबाधंते।तत्रदृष्टांतः।यथाअलेख्येवर्तमानांल

॥इतिश्रीयोगवासिष्ठसारेमनोलयाख्यंचतुर्थंप्रकरणं॥वसिष्ठउवाच॥रामस्वात्मवि
चारोयंकोहंस्यामितिरूपकः चित्तदुर्द्रुमबीजस्यदहनेदहनःस्मृतः १ विचारदर्पणेलग्नां
धियंधैर्यधुरंगतां आधयोननिलुंपंतिवाताश्चित्रलतामिव २ विचारोऽध्यात्मविद्यानांज्ञा
नंतत्वविदोविदुः ज्ञेयंतस्यांनरेवास्तिमाधुर्यंपयसोयथा ३ विचारेणपरिज्ञातःस्वभावस्यो
दितात्मनः अनुकंप्याभवंतीहब्रह्मविष्णुशिवादयः ४॥ तांवाताःनबाधंते।२।विचारइति।ब्रह्मवि
द्यानांयोविचारस्तमेवज्ञानंबुधाःजानंति।ज्ञेयंब्रह्म।ज्ञानमध्येएवास्ति।यथादुग्धमध्येमाधुर्यमस्तितद्व
त्।।३॥विचारेणेति।आत्मविचारेणपरिज्ञातःस्वस्यब्रह्मणोभावःसत्तायेनईदृशस्यअतएवउदितात्मनः॥

प्रकाशीभूतब्रह्मसाक्षात्कारस्य तस्य ब्रह्मादयोऽपि देवा अनुकंप्या भवंति ॥ कस्मात् ब्रह्मज्ञत्वात् ॥ ४ ॥ कि
मिदमिति । किमिदं विश्वं किं अहं चकः इति निरंतरविचारशीलस्य पुंसः एतज्जगत् असदेव भवेत् । तन्न
भासते । असत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥ यस्येति । यस्य सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुत्यर्थावगमान्मूढत्वं क्षीणं ॥ तस्य पु
नर्वासना नोदेति । यथा मरौ निर्जले देशे विदुषो जलमतिर्न भवति ॥ ६ ॥ वासनेति । प्राणस्पंदनिरोध

किमिदं विश्वमखिलं किं स्यामहमिति स्वयं विचारनिरतस्यैतदसदेव भवेज्जगत् ५
यस्य मोहः क्षयं यातं सर्वं ब्रह्मेति भावनात् नोदेति वासना तस्य प्राज्ञस्याम्बुमतिर्मरौ ६ ॥
वासनासंपरित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्ततां प्राणस्पंदनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु ७ सा
धुसंगमसच्छास्त्रपरो भवसि सन्मते न हि नैरेव नो मासैः प्राप्नोषीमां परां धियं ८ ॥ नाद्वासनानाशः

॥ वासनानाशाच्च चित्तं स्वभावं प्राप्नोति । ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ पश्चाच्चित्ते क्षीणे सति यथेच्छसि तथा कुरु क
र्मणो बाधकत्वाभावादित्यर्थः ॥ ७ ॥ साध्विति । हे सन्मते विचारवती बुद्धे साधुसंगमब्रह्मविद्याशास्त्रपरायणो
यदि भवसि । तर्हि कतिपयैरेव दिनैर्ब्रह्मनिष्ठां बुद्धिं प्राप्नोषि । न मासाद्यपेक्षया ॥ ८ ॥ ९ ॥ ६ ॥ ९ ॥

सत्पुरुषसंगत्यात्तद्व्यवहाराचारात्। संसारचिंतानिवर्त्तनेनशरीरस्यनश्वरत्वभावनाच्चवासनाक्षीय
ने। वासनाक्षयेसाधनत्रयमित्यर्थः॥९॥ दृढेति। दृढस्वभावस्यब्रह्मरूपानुसंधानात् मूढाअपिविष
परिणामेदुःखदत्वाद्विषतुल्यसंसारंअमृततांनयंति। ब्रह्मरूपतांप्रापयंति। अमृतंअज्ञानदशायाममृत
वज्ञासमानंसंसारसुखंविषवदमृतांनयंति॥१०॥ सत्येति। सत्यत्वेनदृष्टोऽयंदेहः। अलमत्यर्थंदेहोभव

सत्संगव्यवहारित्वाद्भवभावनभर्जनात्। शरीरनाशदर्शित्वाद्वासनानवर्त्तते ९ दृढभा
वानुसंधानाद्धिमूढाअपिराघव विषंनयंत्यमृततामममृतंविषतामपि १० सत्यभावेनदृष्टो
यंदेहोदेहोभवत्यलं दृष्टस्त्वसत्यभावेनव्योमतांयातिदेहकः ११ सुखवतल्पगतोयेनस्व
प्नेदेहेनदिक्तटान् परिभ्रमसिहेरामसदेहक्वगतस्तव १२॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ति। देहउपचयेअस्यधातोःप्रयोगः। उपचयकरोभवति। देहपरंपराकारःसंसारप्रापकोभवतीत्यर्थः। सएवदे
हः। असत्यत्वेनदृष्टःसन्शून्यतांयाति। नभासतेमोसंदहाति॥११॥ सुखेति। सतोदेहस्यासत्यत्वेदृष्टांतः। हे
रामत्वंस्वप्नावस्थायांशय्यायांवर्त्तमानोयेनदेहेनदिशांमंतान्भ्रमसि। सदेहोजाग्रदवस्थायांक्वयाति। स्वप्नवद्

देहइति। अत्मेन मुमुक्षुणा सर्वनाशे प्राप्तेपि देहोहमिति बुद्धिर्देहात्ममतिः सर्वथा त्याज्या। यथा साधुना सदाचारेण कुक्कुरमांससहिता चांडालीन स्प्रष्टव्या १३ ब्रह्मेति। एकं ब्रह्मैव भावयन् गतदुःखो यदा शांतस्तिष्ठसि। तदा स्वयमेव देहात्मबुद्धिर्विलीयत इत्यर्थः १४ सर्वत्रेति। सर्वत्र आब्रह्मादिस्थावरांते संसारे एकं ब्रह्मैव तत्तदाकारेण भासते। नान्यत्। इति दृढभावनया अंतःशीतलः आनंदमग्नः सन् स्वस्थो भवति। तदाहंकार

देहोहमिति धीस्त्याज्या सर्वनाशेप्युपस्थिते स्प्रष्टव्या सा न भाव्येन सश्वमांसेव पुल्कशी १३
ब्रह्मैकं भावयन् साधुः शांतस्तिष्ठन् गतव्यथः ततस्ते सावहंभावः स्वयमेव विनश्यति १४ सर्वत्रैक्यावबोधेन स्वस्थोन्तःशीतलः सदा निरहंकृतिराकाशविशदस्तेन संस्थितः १५ अंतःशीतलतायां हि लब्धायां शीतलं जगत् अंतस्तापोपतप्तानां दावदाहमयं जगत् १६॥ नाशादाकाशवन्निर्मलो देहात्मबुद्धिरहितो भवति। ब्रह्मभावनां विना देहात्मबुद्धिर्न निवर्त्तत इत्यर्थः १५ अंतरिति। ब्रह्मभावनया अंतःशीतलतायां लब्धायां जगदपि शीतलं भाति। अंतस्तृष्णया परिभूतानां तु सर्वः संसारोग्निवत् दाहक एव भासते। पित्तपीडितजिह्वायां शर्करा पाशीतलत्वमपि यथा दाहकं तद्वदित्यर्थः।

15

॥इतियोगवासिष्ठसारेटीकायांपंचमंप्रकरणं॥इदानींमननंनिरूपयति॥शुद्धइति।अहमिमंदेहंअन्यशरी
रवत्पश्यामिदेहोहंनभवामीत्यर्थः।किंभूतोहंशुद्धोगुणातीतःनिरंजनःमायातीतःअनंतःशाश्वतःबोधो
ज्ञानरूपः।प्रकृतेर्मायायाअन्योपि।आभासिकदेहसंबंधाच्चेष्टमानः।व्यापारंकुर्वन्लोकदृष्ट्या॥१॥एत
इति।यतएतेमनोबुद्धींद्रियादयः॥सर्वेभावाःअसंतोविद्यमानाःसंतोवधानंविनासावधानतामंतरेण

॥इतियोगवासिष्ठसारेवासनोपशमनंनामपंचमंप्रकरणं॥ शुद्धोनिरंजनोनंतोबोधोहंप्रकृ
तेःपरः चेष्टमानइमंदेहंपश्याम्यन्यशरीरवत् १ योब्रह्मभावमादिश्यभक्तानांस्थिरचे
तसां॥आनंदरूपमाधत्तेतंनृसिंहंसदानुमः॥ ॥एतेहिचिद्विलासांतामनोबुद्धींद्रियाद
यः असंतःसर्वएवाहोअवधानंविनास्थिताः २ आपद्यचलचित्तोस्मिजगन्मित्रंचसंपदि
भावाभावविहीनोस्मितेनजीवाम्यनामयं।३॥ स्थिताःभासंते।कीदृशाःचिद्विलासांताः।चिद्विलासोब्र
ह्मानुभवएवांतोनाशोयेषांते।ब्रह्मसाक्षात्कारेणनभासंतइत्यर्थः २ आपदीति।यतोहमापदिदुःखाप
त्तौअचलचित्तःस्थिरमनाअस्मिसंपन्नदशायांजगन्मित्रंविश्वोपकारकोस्मि।भावाभावौउदयहानीतद्वि

निरीहइति।ईदृशोऽस्मि।कीदृशः निरीहः ईहासांसारिकीचेष्टासानिर्गतायस्य।निराशस्तृष्णारहितःखवत्स्व
स्थोनिर्मलः।निःस्पृहः विषयवासनास्पृहातद्रहितः शांतः स्थिरमनाः।अरूपः रूपग्रहणमन्येषामुपलक्षणं।
रूपरसगंधस्पर्शशब्देष्वनासक्तः अतएवचिरायुरविनाशी।अचलः चांचल्यहीनः एवंविधः स्थितोऽस्मि॥४॥
चिदिति।अधुनामयासम्यक्समीचीनंविज्ञातं।किंपंचभूतानिपृथिव्यादीनि।चिदेवब्रह्मैव।भुवनत्रयंपंच

निरीहोऽस्मिनिराशोऽस्मिखंवत्स्वस्थोऽस्मिनिःस्पृहः शांतोऽस्म्यहमरूपोऽस्मिचिरायुरचलः
स्थितः ४ चिदेवपंचभूतानिचिद्वभुवनत्रयं विज्ञातमधुनासम्यगहमेवचिदेवहि ५
सर्वातीतःसर्वगम्यःखमिवायमहंस्थितः यत्तदस्मितदेवास्मिवक्तुंशक्नोमिनेतरत् ६
मय्यनंतचिदंभोधावाश्चर्यंजीववीचयः॥

भूतकार्यमपिचिदेव।अहमपिचिदेव।सर्वंखल्विदंब्रह्मेति
श्रुतेः॥ ९ ॥५॥ ९ ॥सर्वेति।अयंप्रत्यक्षोऽहं।सर्वातीतः सर्वंभासमानंजगत्तस्मादतीतः।संसाररूपोनाहं।अतः
सर्वगोव्यापकः।खमिववियदिवस्थितः।वास्तवंतत्ब्रह्मयदस्मितदेवास्मि।ॐ तत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिवि
धःस्मृतइतिभगवद्वचनात्।तच्छब्देनब्रह्मतदहमस्मि।इतरत्ततोधिकंवक्तुंनशक्नोमि॥६॥मय्यीति।इदंआश्च

यत अनंतचिदंभोधौ अपारज्ञानसमुद्रेमयिजीववीचयोजीवलक्षणाऊर्मयः समुल्लसंति उत्पद्यंते। खेलंति व्यापारंकुर्वंति। प्रविशंतिपुनस्तत्रैवलीयंते। स्वभावतः। वीचीनामिवजीवानांस्वभावोयमित्यर्थः ७ मयीति अनंतचिदंभोधौ अनंतज्ञानसमुद्रेमयि आत्मनि विश्ववीच्यादिकल्पनासंसाररूपलहरीकल्पनाउदेतु। अथवास्तंनाशमायातु। विश्वरूपोर्मीणामुदयेक्षयेवामेममनवृद्धिर्नवाक्षयोस्ति। कस्मात्पूर्णत्वादित्यर्थः ॥८॥

समुल्लसंतिखेलंतिप्रविशंतिस्वभावतः ७ मय्यनंतचिदंभोधौविश्ववीच्यादिकल्पना उदेतुवास्तमायातुनमेवृद्धिर्नचक्षयः ८ मदज्ञानोदितंविश्वंमय्येवलयमागतं अपरोक्षचिदानंदसाम्राज्यमधुनास्म्यहं ९ सर्वभूतांतरस्थायनित्यमुक्तचिदात्मने॥ प्रत्यक्चैतन्यरूपायमह्यमेवनमोनमः १०॥

मदिति। ममात्मनः अज्ञानेनउदितंविश्वंमय्यात्मनिज्ञातेसतिलयंनाशंप्राप्तं अधुनाअपरोक्षः प्रत्यक्षः यश्चिदानंदः सएवसाम्राज्यंऐश्वर्यंतद्रूपोहमस्मि ९ सर्वेति। एवंविधायमह्यंममात्मनेएवनमोनमः॥ कथंभूतायसर्वभूतांतरस्थायसर्वेषांभूतानामंतर्मध्येअंतर्यामिरूपेणस्थितायपुनः नित्यमुक्तश्चासौचिदात्माज्ञानरूपआत्मातस्मैप्रत्यक्चैतन्यरूपाय। प्रतिदेहमंचतीतिप्रत्यक्। अतएवचैतन्य

॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठसारे टीकायां षष्ठंप्रकरणं ॥ आत्मनिरूपणमाह ॥ बहिरिति। हेराघव। एवंविधःस
न्लोके विहर संसारव्यापारंकुरु। कीदृशः। बहिः कृत्रिमः संरंभः उद्यमोयस्यसतथा। हृदिमनसिसंरंभेणोद्य
मवर्जितः। अतएवलोकदृष्ट्याबहिरेवकर्त्ता। अन्तर्हृदितुअकर्त्ता देहाभिमानाभावादित्यर्थः १ अंतरिति।
हेराघवएवंविधोलोके विहरव्यवहारंकुरु ॥ किंभूतः अंतर्मनसिसंत्यक्ताः सर्वा आशास्तृष्णायेनसः। यतो

॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठसारेआत्ममननंनामषष्ठंप्रकरणं ॥ वसिष्ठउवाच ॥ बहिःकृत्रिम
संरंभोहृदिसंरंभवर्जितः कर्त्ताबहिरकर्त्तांतर्लोके विहरराघव १ अंतःसंत्यक्तसर्वाशो
वीतरागोविवासनः बहिःसर्वसमाचारोलोके विहरराघव २ पूर्णांदृष्टिमवष्टभ्यध्येय
त्यागविलासिनीं जीवन्मुक्ततयास्वस्थोलोके विहरराघव ॥ ३ ॥ वीतरागोविषयाभिलाषरहितः

अतएवविवासनः सर्ववासनाशून्यः। तथाबहिरेवसर्वैसमाचारा आरंभायस्यसतथा ॥ २ ॥ पूर्णामिति। ध्येयोयः
संसारस्तस्यत्यागेनविलसति शोभतेसाध्येयत्यागविलासिनी। तामेवंविधांपूर्णांदृष्टिंअवष्टभ्यावलंब्यजीव
न्मुक्ततयाजीवन्मुक्तभावेनस्वस्थः सन्हेराघवलोकेतिष्ठलोकवद्व्यापारंकुरु ॥ ३ ॥ ९ ॥ ८ ॥ ९ ॥

एकइति। अहमेको नान्यः। सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितः अतएव विशुद्धबोधः सत्यज्ञानइत्येवंविधेननिश्चय वह्निनासिद्धांतरूपपावकेनद्वैतगहनंभेदकाननं। द्वैतमहमन्योन्यएषइतिकृत्यादिभेदज्ञानंतदेवगहनंप्रज्वाल्य दग्ध्वा एकः सन्सुखीभव। सुखरूपःस्याः ४ देहइति। अहंदेहः इतियोमानोदेहाभिमानः सएवपाशः बंधकत्वात् तेनत्वंसर्वतोबद्धोसि। तर्हिकिंकार्यमतआह। अहंबोधोज्ञानरूपइतिमानः सएवखड्गस्तेनतंदेहाभिमानपाशं।

एकोविशुद्धबोधोहमितिनिश्चयवह्निना प्रज्वाल्यद्वैतगहनमेकएवसुखीभव ४ देहोहंमा नपाशेनहंढबद्धोसिसर्वतः बोधोहंज्ञानखड्गेनतंनिकृत्यसुखीभव ५ अनात्मनिरतिंत्य क्त्वानिर्विभागोजगत्स्थितौ एकनिष्ठतयांतस्थः सच्चिन्मात्रपरोभव ६ अजाग्रत्स्वप्ननिद्रस्य॰ ॥ यन्नेरूपंसना

निकृत्यविच्छित्यसुखीभवआनंदरूपोभवइत्यर्थः ५ अनात्मनीति। हेराघवईदृशोभव। किंभू तः निर्विभागः जगत्स्थितौ। जनस्थित्योंजगत्स्थिरता जगज्जातेर्विभागः विभजनंतद्रहितः जगद्रूपभेदकल्पनाही नः। एकनिष्ठतया एकस्मिन् आत्मन्येवनिश्चलतया अंतस्थः बहिरिंद्रियव्यापारहीनः। अतएवसच्चिन्मात्रपरः सत्नित्यं चित्ज्ञानरूपं। यद्ब्रह्मतत्परः तदेकभूतः। किंकृत्वेदृशोभवामीतिचेत्शृणु। अनात्मनिदेहादौरतिंत्यक्त्वा। देहाद्यनासक्तिं विना

अजाग्रत्स्वप्ननिद्रस्य निद्रा सुषुप्तिः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थारहितस्य तुरीयस्येनेतव विशुद्धस्य यद्रूपं तन्मयः सर्व
दाभव। कथंभूतं रूपं सनातनं॥ नित्यं। सचेतनं ज्ञानरूपं। विशुद्धं निरंजनं। ब्रह्मरूपो भवेत्यर्थः ७ माभवेति। ग्राह्य
भावात्मा ग्राह्यत्वस्वरूपो माभव ग्राहकात्मा गृहीतृस्वरूपोपि माभव। किं तर्हि अखिलां समग्रां भावनां ग्राह्यग्रा
हकादिरूपां त्यक्त्वा यन्मयोसि तन्मयो ब्रह्मीभूतो भव ८ संकल्पेनेति। हे मुने मननशील राघव संकल्पजिघ्

सचेतनं विशुद्धं च तन्मयो भव सर्वदा ७ माभव ग्राह्यभावात्मा ग्राहकात्मा च माभव भावना
मखिलां त्यक्त्वा यन्मयस्तन्मयो भव ८ संकल्पेनैव संकल्पं मनसैव मनो मुने स्थित्वा स्वा
त्मनि निष्ठ त्वं किमेतावति दुष्करं ९ कस्तवायं जडो मूको देहो भवति राघव यदर्थं सुखदुःखाभ्या
मवशः परिभूयसे १० क्वमांसरुधिराद्दो निष्कास्त्वं चैतन्यविग्रहः ११ स्वादिरूपं नैव संकल्पेत। नकुर्यात

हि किंविधेयं मनसैव निर्वासनेन मनः संकल्पात्मकं छित्त्वा निःसंकल्पं विधाय आत्मनि स्वस्वरूपे तिष्ठ एतावति संक
ल्पवर्जनमात्रे किं दुष्करं अनायाससाध्यमित्यर्थः ९ कइति। हे राघव जडो ऽचेतनो मूको निरिंद्रियो देहस्तव
कः। न तव देहेन कश्चित्संबंध इत्यर्थः॥ यदर्थं यस्य देहस्यार्थे अवशः परवशः सन् त्वं सुखदुःखाभ्यां परिभू

मांसरुधिरादीनिदेहस्थानिक्वचैतन्यविग्रहोज्ञानरूपस्त्वंक्वएवंजानन्नपिअस्मिन्देहेआत्मबुद्धिंकिंनजहा सिनत्यजसि ११ एतावतेवेति।एतावतैवएतावन्मात्रेणपरमात्माअवगम्यते।अयंदेहोयत्काष्ठलोष्ठसमत्वे नकाष्ठतृणतुल्यत्वेनावगम्यतेदेहस्यचतृणकाष्ठतुल्यत्वज्ञानंतदेवपरमज्ञानमित्यर्थः १२ अहोन्विति।अ होइत्याश्चर्येनुइतिविचारेइदंचित्रंअद्भुतंकिंयत्सत्यंब्रह्मतत्नृणांविस्मृतंयदविद्यासंज्ञकमसत्यंतत्पुरोग्रेप

विजानन्नपिदेहेस्मिन्नात्मधींनजिहासिकिं ११ एताव तैवदेवेशःपरमात्मेवगम्यते का ष्ठलोष्ठसमत्वेनदेहोयमवगम्यते १२ अहोनुचित्रंयत्सत्यंब्रह्मतद्विस्मृतंनृणां यदसत्यमवि द्याख्यंतत्पुरःपरिवल्गति १३ अन्यच्चित्रंयत्परमंब्रह्मतद्विस्मृतंनृणां यन्ममेदमविद्याख्यात त्पुरःप्रबलायते १४ सर्वंब्रह्मेतियस्यांतर्भावनासाविमुक्तिदा भेदबुद्धिरविद्येयंसर्वथातांपरि त्यज १५॥ ९ ॥ ८ ॥ ९ ॥

रिवल्गतिविस्फुरति।स्वंब्रह्मस्वरूपंविस्मृत्यदेहात्ममततयोजना इतिचित्रमित्यर्थः॥१३॥अन्यदिति।अन्यदपिचित्रंयत्परमंब्रह्मतत्नृणांविस्मृतं।यत्ममेदमित्यहंकारममका रास्पदंतत्पुरोग्रेप्रबलायतेप्रबलंप्रबलवत्भवति १४ सर्वमिति।यस्यांतश्चित्तेसर्वंब्रह्मेतिभावनावासनासाविमु

॥इतिश्रीयोगवासिष्ठसारविवरणेशुद्धिनिरूपणटीकायांसप्तमंप्रकरणंसमाप्तं॥ आत्मनिरूपणायाह॥ यदीति।देहंशरीरंपृथक्कृत्यदूरेकृत्वाचितिचैतन्येविश्रम्यपरित्वंतिष्ठसि। यद्वाहेरामयदित्वंदेहंपृथक्कृत्यदेहादिभ्योविविच्य।चितिविश्रम्यचिदेकाग्रोभूत्वातिष्ठसि।तदातूष्णीकृताशेषः तूष्णीकृतमशेषंविश्वंयेनदृशः सन्स्वयमेकोब्रह्मभविष्यसि।तत्र दृष्टांतमाह।अष्टावक्रे।यदिदेहंपृथक्कृत्यचितिविश्रम्यतिष्ठसि॥अधुनैवसुखीशांतोबंधमुक्तोभविष्यसि एवमेवे

॥इतिश्रीयोगवासिष्ठसारविवरणेशुद्धिनिरूपणंनाम—सप्तमंप्रकरणंसमाप्तं॥वसिष्ठउवाच
यदिदेहंपृथक्कृत्यचितिविश्रम्यातिष्ठसि तदातूष्णीकृताशेषःस्वयमेकोभविष्यसि १ येनेदंवेत्सितज्ज्ञात्वाकुरुप्रत्यङ्मुखंमनः ततःप्रकाशरूपत्वंद्रक्ष्यसिस्फुटमात्मनः २ येनशब्दंरसंरूपंगंधंजानासिराघव तमात्मानंपरंब्रह्मजानीहिपरमेश्वरं ३ यत्रभावाहिस्पंदंतेनिर्मीयंतेचयेन

त्यर्थः १ येनेदमिति।येनात्मनाइदंजगद्वेत्सिजानासितज्ज्ञात्वामनःप्रत्यङ्मुखमात्माभिमुखंकुरु।ततआत्माभिमुखमनसाआत्मनःप्रकाशरूपत्वंस्फुटंद्रक्ष्यसि २ येनेतिहेराघवयेनात्मनाशब्दस्पर्शरूपरसगंधान्त्वंजानासि।तमात्मानंजीवंपरमेश्वरंनियंतारंपरंब्रह्मजानीहि ३ यत्रेति।यत्रात्मनिभावाःपृथिव्यादयःपदार्थाःस्पंदंतेचेष्टंते।येनात्मनानिर्मीयं

तमेवात्मानंस्वरूपंपरमेश्वरंनियंतारंपरंब्रह्मजानीहि ४ यदिति।यत्तयतइदंतत्त्वदितिज्ञेयंजगत्संबंधिजनत्त्रक्ति
भिन्योयेनेतिसंत्यज्य॥त्यागेक्रियमाणेपरद्वशिष्टंसर्वावधिभूतंचिन्मात्रं।निरवधेर्निषेधस्यासंभवात्।ततचि
द्रूपंप्राप्यसोहमस्मीतिपुनःपुनर्भावयचिंतय ५ ज्ञानमिति।ज्ञानंभवतःसकाशात्भिन्नंन।अतोज्ञेयंचज्ञानात्पृथ
कूनहि।अतएवद्वतरवत्ब्रह्मभिन्नंकिंचिन्नास्ति।तस्माद्भेदोद्वैतंनविद्यते ६ ब्रह्मेति।ब्रह्मविष्णुशिवेंद्राद्यादेवाःस

तमेवात्मानमात्मानंरूपंजानीहिराघव ४ यद्यज्ज्ञेयमिदंतत्त्वंनेतिसंत्यज्ययुक्तिभिः प्रा
प्यावशिष्टंचिन्मात्रंसोहमस्मीतिभावय ५ ज्ञानंनभवतोभिन्नंज्ञेयंज्ञानात्पृथङ्नहि अतो
नात्मेतरंकिंचित्तस्माद्भेदोनविद्यते ६ ब्रह्मविष्णुशिवेंद्राद्यायद्यत्कुर्वंतिसर्वतः तदहंचिद्वपुः
सर्वंकरोमीत्येवभावय ७ अहंसर्वमिदंविश्वंपरमात्माहमव्ययः नभूतंनास्तिनोभाविमत्तोन्य
दितिभावय ८ एकंब्रह्मचिदाकारंसर्वात्मकमखंडितं॥ र्वेतःसर्वदायत्सृष्टिस्थितिसंहारस्वर्गपालना

दियत्कुर्वंति।चिद्वपुःचैतन्यरूपोहमेवतत्तत्सर्वंकरोमीतिभावय ७ अहमिति।इदंसर्वंविश्वंअहमेव।अव्ययोऽविना
शीपरमात्माप्यहमेवमत्तोऽन्यद्भूतंनास्तिनवर्त्तते॥नभाविनभविष्यतीतिचिंतय ८ एकमिति।एकमद्वितीयंचिदाकारं

अखंडितं अव्ययं। निष्कंपं कंपरहितं भूरि बहु यावत् वा अशेषमुर्वरितं अशेषं सर्वं वा ब्रह्मैवास्तीति यत्नतश्चिंतय ॥ ९ ॥
नाहमिति। अहं नास्ति। अन्यदपि नास्ति आनंदपूर्णं निरंतरं ब्रह्मैवास्तीति। अनुद्वेगात्। उद्वेगं विहाय उपास्यतां।
सेव्यतां १० ग्राह्येति। सर्वदेहिनां ग्राह्यग्राहकसंबंधे सामान्ये साधारणे सति योगिनो यत्सावधानत्वं देवात्मनो
र्चनं पूजनं। नहि पुष्पादिभिः पूजनं भवतीत्यर्थः ११ ॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठसारे टीकायां आत्मार्चनं ——— ना

निष्कंपं भूरि वाशेषमितिभावय यत्नतः ९ नाहं न चान्यद्वास्तीति ब्रह्मैवास्ति निरंतरं आनंद
पूर्णं सर्वत्रेत्यनुद्वेगादुपास्यतां १० ग्राह्यग्राहकसंबंधे सामान्ये सर्वदेहिनां योगिनः सावधा
नत्वं यत्तदर्चनमात्मनः ११ ॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठसारे आत्मार्चनं नामाष्टमं प्रकरणं
वसिष्ठ उवाच तस्मिन्देहेंद्रियादीनां संघाते स्फुरति स्वतः अयं सोहमितीभावः स जीवो मल
गुंठितः १ सर्वमेव चिदाकाशं ब्रह्मेति घननिश्चयो ॥ मा

१०

ष्टमं प्रकरणं ८ ॥ इदानीं आत्मनिरूपणं नि
रूपयति। वसिष्ठ उवाच ॥ तस्मिन्निति। तस्मिन् प्रसिद्धे देहेंद्रियादीनां संघाते अयं सोहं इति यो भावेन स्वतो यः स्फु
रति। स कृत्रिममलेन गुंठितश्चेष्टितो जीवो ज्ञेयः १ सर्वमिति। सर्वमिदं चिद्रूपमाकाशवत् निर्मलं ब्रह्मेति घननि

यातेसतिजीवोनिःस्नेहदीपवत् ।तैलंविनादीपइवशमंयाति।तमेवजीवत्वंत्यजेदित्यर्थः॥अथवायमर्थः॥
यथानिस्नेलोदीपोदीपत्वंविहायमहातेजोरूपोभवति।कारणेलीयते।तद्वदित्यर्थः २ स्वेति।यथाकश्चि
द्विप्रोपिस्वकीयंमहत्त्वमुपेक्ष्यदुरीहयाडुष्टचेष्टयानीचसेवादिनाशूद्रत्वमंगीकरोति।तथेश्वरआत्माऽज्ञाने
नजीवत्वमंगीकरोति ३ असत्यमिति।जीवइदंअसत्यमेवशरीरंसंकल्प्यमूढात्मासन् पश्यतिअहमितिमन्य

स्थितिंयानेशमंयातिजीवोनिःस्नेहदीपवत् २ स्वमहत्त्वंयथोपेक्ष्यकश्चिद्विप्रोदुरीहया अं
गीकरोतिशूद्रत्वंतथाजीवत्वमीश्वरः ३ असत्यमेवसंकल्प्यभ्रमेणेदंशरीरकं जीवःपश्य
तिमूढात्माबालोयक्षमिवोत्थितं ४ मृत्तेभकेयथेभत्वंशिशुरध्यस्यवल्गति अध्यस्यात्मनि
देहादीन्मूढस्तद्वदिचेष्टते ५ चित्रसर्पःपरिज्ञातोनसर्पभयदोयथा जीवसर्पःपरिज्ञातस्तथादुः
खदोनभवेत् ॥ ६ ॥

तियथाबालोमिथ्याभूतमुत्थितंयक्षंपश्यति ४ मृत्तेति।यथाशिशुर्बालोमृत्तेभकेमृत्तिकागजेइभत्वंगजत्वंअध्य
स्यआरोप्यवल्गतिचेष्टतेतथामूढआत्मनिदेहादीनध्यस्यचेष्टते ५ चित्रेति।यथाचित्रेलिखितःसर्पःपरिज्ञातःस
न् सर्पभयदोनभवति।तथाजीवरूपःसर्पोब्रह्मत्वेनज्ञातोदुःखदोदुःखद इनभवति॥ ६ ॥

स्त्रजीति। यथास्त्रजिमालायांभ्रमादुत्थितःसर्पःमालाज्ञानान्मालायामेवलीयतेतथाआत्मनिभ्रमोत्थितो भेदआत्मनःस्वरूपज्ञानादात्मन्येव लीयते ७ नैकमिति। यथाअनेकमप्यंगदंआदिशब्देनकुंडलकंकणा दिसंस्थितंतत्एकंहेमैवतथाउपाधिभिरनेकोप्यात्मस्वरूपतोब्रह्मरूपेणएकएव ८ शरीरइति। यथाश रीरेअवयवाहस्तपादादयोनानाभांतियथामृदोविकाराघटशरावादयोनानाभांति। तथाअद्वैतंब्रह्मैवस्था

स्त्रजिसर्पोयमध्यस्तोमालायामेवलीयते आत्मनिभ्रमोत्थितोभेदआत्मन्येवविलीयते ७
नैकमप्यंगदाद्यंचयथैकंहेमसंस्थितं उपाधिभिरनेकोपितथात्मैकःस्वरूपतः ८ शरीरेव
यवायद्वद्विकाराश्चयथामृदः अद्वैतंद्वैतवद्भातितथास्थावरजंगमं ९ मणितोयघृतादर्शेष्वे
कमप्याननंयथा भात्यनेकमिवात्मापितथाधीषुनुबिंबितः १० धूलिधूमांबुदैर्यद्वन्मलिनी
क्रियतेनभः परामृष्टस्तथैवात्माविशुद्धःप्राकृतैर्गुणैः ११॥ वरजंगमरूपंद्वैतवद्भाति ९ मणीति। यथा
एकमेवाननंमुखंमणौतोयेघृतेआदर्शेच पृथक्प्रतिबिंबितमपिएकमेवसत्अनेकमिवभाति। तथाएकएवा
त्माधीषुबुद्धिषुअनुबिंबितःअनेकइवभाति १० धूलीति। यथानिर्मलमपिनभोधूलिधूममेघैर्मलिनीक्रीय

अग्नीति। यथालोहमग्निसंगादग्नित्वंगच्छति। तथेंद्रियादिकमात्मसंगादात्मत्वंगच्छति १२ अदृश्यइति॥ यथा अदृश्योराहुरिंदुनागृहीतेनदृश्यते। तथा अनुभवमात्रात्मारूपआत्मादृश्येनशरीरादिनाज्ञात्वावलोक्यते॥ १३॥ आत्मनइति। आत्मनोजडस्यतुशरीरादेः संगादनात्मत्वं। जडस्यात्मसंगादात्मत्वं। एवंपरस्पराध्यासः। तत्रदृष्टांतः। जलाग्न्योः संगात् यथाग्नेर्जलत्वं। जलस्याग्नित्वमिति १४ असत्येति। असत्यस्यजडस्यचित्तरूप

अग्निसंगाद्यथालोहमग्नित्वमुपगच्छति आत्मसंगात्तथागच्छत्यात्मतामिंद्रियादिकं १२॥
अदृश्योदृश्यतेराहुर्गृहीतेनयथेंदुना तथानुभवमात्रात्मादृश्येनात्मावलोक्यते १३ आत्मनोजड
संगात्स्यादनात्मत्वंजडस्यतु स्यादात्मसंगादात्मत्वंजलाग्न्योःसंगवन्मिथः १४ असत्यजडचि
त्तांशनयनाच्चिदपुर्जंतुः महाजलगतोह्यग्निरिवरूपंस्वमुज्झति १५ इक्षौगुडोतिलेतैलंकाष्ठेवह्नि

स्यांशस्यनयनाज्जडरूपांतःकरणस्यचिद्रूपत्वभावनात् चिद्वपुश्चिद्रूपआत्माजंतुर्जन्मउज्झतित्यजतिमुक्तोभवती त्यर्थः। तत्रदृष्टांतः। अग्निर्महाजलगतोयथारूपमग्नित्वंउज्झति १५ इक्षाविति। यथेक्षौवर्त्तमानोगुडोयत्नेनल भ्यते। तिलेवर्त्तमानंतैलमपियत्नेनैवलभ्यते। काष्ठेवह्निश्च। दृषदिपाषाणेअयोलोहंयत्नेनदाहादिनालभ्यतेधेनौघृ

॥८२॥

वपुष्षु देहेषु वर्त्तमान आत्मा यत्नेन श्रवणमनननिदिध्यासनादिना लभ्यते १६ स्फटिकेति॥ यथा नीरंध्रेपि स्फटिकात्मनि स्फटिकस्वरूपे स्थितं खमाकाशं वीक्ष्यते॥ तथा सर्वपदार्थेषु चिद्रूपः परमेश्वरो दृश्यते॥१७॥ बहिरिति। ज्योतिः स्वप्रकाशाद्बहिरंतः स्फुरदपि यथैकमेव। तत्र दृष्टांतः। रत्नकुंभप्रदीपवत्। रत्नैर्बहिरंतश्च कुंभप्रदीपे अंतर्मध्ये एव। तथा आत्मनः स्वरूपं बहिरंतः मनसि विषयेष्वपि भासमानमेकमेव॥१८॥

धेनावाज्यं वपुष्यात्मा लभ्यते चैव यत्नतः १६ स्फटिकात्मनि नीरंध्रे स्थितं खं वीक्ष्यते यथा तथा सर्वपदार्थेषु चिद्रूपः परमेश्वरः १७ बहिरंतः स्फुरज्ज्योती रत्नकुंभप्रदीपवत् स्वप्रकाशात्यथैवैकं स्वरूपं आत्मनस्तथा १८ दर्पणे बिंबितो ह्यर्कः प्रकाशं कुरुते यथा तथा प्रकाशयत्यात्मा स्वच्छधीष्वनुबिंबितः १९ यत्र स्थिते यं विश्वश्रीः प्रतिभामात्ररूपिणी रज्ज्वां भुजंगवद्भाति ॥ स्वयमात्मा सदो

दर्पणइति। दर्पणे आदर्शे प्रतिबिंबितो भानुर्यथा प्रकाशं कुरुते। तथा स्वच्छधीषु निर्मलचित्तेषु अनुबिंबित आत्मा विषयान्प्रकाशयति १९ यत्रेति। यत्रात्मनि स्थिता इयं विश्वश्रीः संसारशोभा प्रतिभामात्ररूपिणी स्फूर्तिरूपा सती रज्ज्वां भुजंगन्यायेन भाति। स आत्मा सदोऽदितः प्रकाशोस्ति। यथा रज्ज्वज्ञाने सर्पभ्रम

22

आत्मस्वरूपमाह ॥ श्लोकैः षड्भिः ॥ आद्यंताभ्यामुत्पत्तिनाशाभ्यां रहितः चैतन्यरूपः सत्यस्त्रिकालावस्थायी विकल्पाद्भेदाद्रहितो निरूपितमाकाशं येन । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति श्रुतेः ॥ जीवस्याद्यः स्वरूपभूतः परात्सर्वस्मात्पर ईदृश आत्मा २१ आत्मेति । विशुद्धं चैतन्यं स्वमेव रूपं प्रकाशाय स्य शाश्वतो नित्यः विभुर्व्यापकः विकाररहितः स्वयंप्रकाशः अर्कप्रकाशवत्स्वसत्ताय स्य स ईदृश आत्मा २२ आत्मेति । अनु

> आद्यंतरहितः सत्यश्चिद्रूपो निर्विकल्पकः आत्मा निरूपिताकाशो जीवस्याद्यः परात्परः २१
> आत्मा विशुद्धचैतन्यस्वरूपः शाश्वतो विभुः निर्विकारः स्वयंज्योतिःस्वभावोऽर्कप्रकाशवत्
> २२ आत्मानुभवमात्रात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः प्रकाशानन्यचैतन्याव्यतिरिक्तोऽनलोष्णवत् २३
> चित्तवर्जितचिन्मात्रः परमात्मावभासकः सबाह्याभ्यंतरव्यापी निष्कलो निश्चलाश्रयः २४ य
> ॥ आत्मा चिन्मयः स्वस्थः प्रबुद्धो

भवमात्रस्वरूपः सर्वगो व्यापी सर्वेषां संश्रय आधारः प्रकाशादनन्यः प्रकाशरूपः चैतन्यादव्यतिरिक्तश्चैतन्यरूपः यथाग्निरुष्णरूपः स आत्मा २३ चित्तेति । अंतःकरणचतुष्टयाद्भिन्नः चिद्रूपभासकः प्रकाशकः बाह्याभ्यंतरव्यापी कलातीतः निश्चल आश्रयो यस्य स ईदृशः परमात्मा २४ य इति । चिन्म

त्वा

प्रबुद्धोज्ञानरूपः अपच्चयच्युतः स्वंपररहितः हेयमत्वांस्यासुज्झितस्त्यक्तः देशकालजात्यादिभिरसंगतः असंब
द्धोयः सआत्मा २५ ब्रह्मांडइति। यथाब्रह्मांडेवायुः सर्वेषुभूतेषुगतः तथासर्वभूतगतोपितन्नसक्तोऽसंगीस्थितः।
असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेः॥ सआत्मा॥२६॥ एवमिति। चिदंबराभोगेआभरणेव्योम्निरवौधरायांविवरकोशेपा
तालेयाचित्सैवकीटकोटरेसामान्यकीटमध्ये॥ समोमशकेसमोनागेइतिश्रुतेः २७ नबंधइति। बंधमोक्षैकत्व

हेयमात्यक्तोज्झितोदेशकालजात्याद्यसंगतः २५ ब्रह्मांडेचयथावायुःसर्वभूतगतस्तथा सए
वभगवानात्मातन्नसक्तोऽयमास्थितः २६ एवंचिद्गगनाभोगेभूषणेव्योम्निभास्करे धराविवर
कोशस्थासैवचित्कीटकोटरे २७ नबंधोऽस्तिनमोक्षोऽस्तिब्रह्मैवास्तिनिरंतरं नैकमस्तिनचद्वैतं
संवित्स्फारंविजृंभते २८ ब्रह्मचिद्ब्रह्मभुवनंब्रह्मभूतपरंपरा ब्रह्माहंब्रह्ममच्छत्रुर्ब्रह्मम
न्मित्रबांधवाः २९ एकस्मिन्निर्मलेयेनपरेपरमपावने॥ द्वैतानिनसंति। कल्पितत्वात्। किंतर्हिस्फारंसंवि
द्रूपनिरंतरंब्रह्मैवास्तितदेवचविजृंभतेप्रकाशते २८ ब्रह्मेति। चित्ज्ञानंभुवनंलोकः भूतपरंपराजंतुश्रेणिः म
मशत्रुर्देवदत्तादिः ममभित्राणिबांधवाश्च अहंचसर्वंब्रह्मैवेत्यवधार्य॥२९॥ ९ ॥ ६ ॥ ९ ।

चिदिति। चिच्चैत्यकलनाभासभासकल्पनैवबंधः। तन्मुक्तिः॥ चिच्चैत्याभावएवमुक्तिः यत्तत्सर्वमात्मैवेतिस
र्वशास्त्रसिद्धांतः ३० चिदिति। इहचिदस्तिइदं विश्वंअहंचत्वंलोकाश्चचिदेवेतिसंग्रहः सिद्धांतः ३१ यदिति॥
यदस्तियद्भातितदात्मस्वरूपमेवतद्व्यतिरिक्तंयद्भातितन्नास्त्येव। केवलात्मस्वभावसंविदेवप्रतिभाति। इदंग्रा
ह्यंअयंग्रहीतेतिमृषाविकल्पोमिथ्येत्यवधार्यं॥ ३२॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठसारेआत्मनिरूपणंनामनवमंप्रक

संश्रिताचित्तविश्रांतिर्मृत्युस्तंनजिघांसति १ चिच्चैत्यकलनाबंधस्तन्मुक्तिर्मुक्तिरुच्यते चि
च्चैत्यखिलमात्मेतिसर्वसिद्धांतसंग्रहः ३० चिदिहास्तीहचिन्मात्रमिदंचिन्मयमेवच चित्त्वंचि
दहमेवैतेलोकाश्चिदितिसंग्रहः ३१ यदस्तियद्भातितदात्मरूपंपश्चान्यतोभातिनचान्यदस्ति
स्वभावसंवित्प्रतिभातिकेवलाग्राह्यंग्रहीतेतिमृषाविकल्पः ३२॥ इतिश्रीयोगवासिष्ठसारे
आत्मनिरूपणंनामनवमंप्रकरणं ९॥ वसिष्ठउवाच दृश्यदर्शनसंबंधान्नभवेत्परमंसुखं न
देवैकांतसंचिंत्यामनोनाशःपरंपदं॥१॥ ९९ रणंसमाप्तं ॥इदानींजीवन्मुक्तिंनिरूपयति॥ दृश्येति। दृ
श्यदर्शनसंबंधादिंद्रियविषयसंबंधान्नपरंसुखंजायते। एकांतसंचिंत्याब्रह्माहमितिज्ञानेनयोमनोनाशस्तदेव

दृश्येति। विषयेंद्रियसंबंधेयानुत्तमासुखसंवित् सैवदृश्यसंबंधसंवलितःदृश्यसंबंधभावसंयुक्तोबंधः। तन्मु
क्त्यादृश्यसंबंधाभावेकेवलंसुखभावमुक्तिरित्यर्थः २ शुद्धमिति। सदसतोर्जडजडयोर्मध्येवर्तमानंशुद्धंपदंअ
वलंब्यसबाह्याभ्यंतरंविश्वंमागृहाणमावाविमुंच। विश्वंकालत्रयेपिनास्तीत्यर्थः ३ जडेति। जडाजडज्ञानयोर्म
ध्येयत्पारमार्थिकंतत्त्वंअनंतंआकाशवत्हृदयंअर्पितेप्राप्नोति। एतादृशव्यापकंसत्शुद्धंतत्त्वंसर्वदाश्रय॥४॥

दृश्यदर्शनसंबंधेसुखसंविदनुत्तमा दृश्यसंवलितोबंधस्तन्मुक्त्यामुक्तिरुच्यते २ शुद्धंसदसतो
र्मध्येपदंलब्ध्वाऽवलंब्यतत् सबाह्याभ्यंतरंविश्वंमागृहाणविमुंचमा ३ जडाजडदृशोर्मध्येय
त्तत्त्वंपारमार्थिकं अनंताकाशहृदयंतत्सदाश्रयसर्वदा ४ द्रष्टुर्दृश्यस्यसत्तांगाबंधइत्यभिधी
यते द्रष्टादृश्यवशाद्बद्धोदृश्याभावेविमुच्यते ५ द्रष्टृदर्शनदृश्यानित्यक्त्वावासनयासह द
र्शनंप्रथमाभासमात्मानंसमुपास्महे ६ द्वयोर्मध्येगतंनित्यमस्तिनास्तीतिपक्षयोः ७ द्रष्टुरितिद्र

ष्टुर्दृश्यस्ययासत्तासंबंधःतद्वशात्द्रष्टाबद्धःतदभावेविमुच्यते ५ द्रष्टृइतिद्रष्टादर्शनंदृश्यंएतानित्रीणिवास
नयासहत्यक्त्वादर्शनंप्रथममाभासंतप्रकाशंतियेनतादृशमात्मानंवयमुपास्महे ६ द्वयोरिति। अस्तिनास्तीति

सूर्यादीनांप्रकाशकंआत्मानंसमुपास्महे ॥ यआदित्यस्तपतीतिश्रुतेः ७ निद्रेति। जागृदवस्थांतेनिद्रारंभे
योभावउपजायतेतंभावंभावयन् अक्षयंआनंदं सदाश्नुते ८ प्रशांतेति। प्रशांताःसर्वेसंकल्पाःयस्याईदृशीशि
लावत् निर्व्यापारा जाग्रन्निद्राहीनायास्थितिःसास्वरूपस्थितिः ९ जडतामिति। जडतावर्जनेनयाशिलावदव

प्रकाशनंप्रकाशानामात्मानंसमुपास्महे ७ निद्रादौजागरस्यांतेयोभावउपजायते तंभावंभा
वयन्साक्षादक्षयानंदमश्नुते ८ प्रशांतसर्वसंकल्पायाशिलावदवस्थितिः जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्तासास्वरूपस्थितिःपरा ९ जडतांवर्जयित्वैकांशिलायाहृदयंचयत् अमनस्कमहाबाहोतन्मयोभवसर्वदा १० सत्यानंदचिदाकाशस्वरूपःपरमेश्वरः मृद्भाजनेषुमृदिवसर्वत्रास्त्यपृथक्स्थितिः ११ अपारावारविस्तारान्संविन्सलिलवल्गनैः चिदेकार्णवएको

१२ यंस्वयमात्मा

स्थितिःहेमहाबाहोरघुनाथमनोव्यापारहीनासर्वदातन्मयोभव १० सत्येति। सत्यःआ
नंदःचिद्रूपःआकाशतुल्यःपरमेश्वरःसर्वत्रअस्तिअपृथक्स्थितिरस्ति। मृत्पात्रेमृत्तिकावत् ११ अपारेति। न
विद्यतेपारावारपरावार्चीनतीरेयस्यास्तादृशीविस्तारायासंवित्तदेवसलिलंतद्वल्गनैश्चिदेकार्णवएवा

भरितेति।भरिता व्याप्ता अशेषा दिशः कुंजाश्च येनेदृशं अनंतं आकाशवत् निर्भरं व्यापकं चिन्मात्रं एकं सजाती
यविजातीयभेदरहितं वस्त्वेव जगत्। यथांबुधिः वाःजलमेव १३ निरंशेति। निरंशत्वान्निरवयवत्वाद्विभुत्वाद्व्या
पकत्वात् अनश्वरत्वाच्चएनब्रह्मणो वरस्य च नास्ति भेदः परंतु ब्रह्मणः चैतन्यमधिकं नभस्तु जडमित्यर्थः १४

भरिताशेषदिक्कुंजमनंताकाशनिर्भरं एवं वस्तु जगत्सर्वं चिन्मात्रं वारिवांबुधिः १३ निरंश
त्वाद्विभुत्वाच्च तथानश्वरभावतः ब्रह्मव्योम्नोर्न भेदोस्ति चैतन्यं ब्रह्मणोधिकं १४ पुराणांत
रेपि सुखस्य दुःखस्य न कोपि दाता परो ददातीति कुबुद्धिरेषा अहं करोमीति वृथाभिमानः
कर्मोत्थसूत्रग्रथितो हि लोकः १ यस्याभिमानमोक्षेपि देहेभिममता तथा नवाज्ञानी नैव यो
गी केवलं दुःखभाग सौ २ हरोयद्युपदिष्टा तेहरिः कमलजोपि वा तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्व
विस्मरणादृते इति ३॥ निस्तरंगोतिगंभीरः सांद्रानंदसुधार्णवः माधुर्यैकरसाधार एक एवास्ति
सर्वतः १५ समस्तं खल्विदं ब्रह्म सर्वमात्मेदमागतं॥ ((निस्तरंग इति। ईदृश आत्मा एक एव सर्वतोस्ति

कीदृशः निस्तरंगः स्थिरः अत्यंतगभीरः। सांद्रानंद एव सुधा तस्या अर्णवः। माधुर्यमानंद एवैकरसस्तदाश्रयः १५

इदंदृश्यंजगत्समस्तंब्रह्मैवात्मैवततोऽहमन्यदिदंजगच्चान्यदित्यखंडंब्रह्मस्वरूपंमाखंडय १६ यदे-
वेति।ततंव्याप्तंअखंडितंब्रह्मणोरूपंयदैवबुद्धंतदैवविस्तीर्णःसंसारःपरमेश्वरतांगतोभवति।ब्रह्मैवभा-
तीत्यर्थः १७ समस्तमिति।सर्वंब्रह्मेतिभावितःपुमान्ब्रह्मैवभवेत्।यथाअमृतेपीतेसतिकोनामपुरुषःअ-
मृतमयोनभवेत् १८ भव्यइति।यदित्वंभव्योऽसिब्रह्मज्ञोऽसितर्हिब्रह्मनिश्चयात्सर्वमाप्नोषि।नोचेद्दग्धपुक्तं

अहमन्यदिदंचान्यदित्यखंडंनखंडय १६ यदैवब्रह्मणोरूपंततंबुद्धमखंडितं तदाविस्ती-
र्णःसंसारःपरमेश्वरतांगतः १७ समस्तमेवब्रह्मेतिभावितंब्रह्मवैपुमान् पीतेमृतेऽमृतम-
यःकोनामनभवेदिति १८ भव्योऽसिचेत्तदेतस्मात्सर्वमाप्नोषिनिश्चयात् नोचेद्दग्धपिसंप्रोक्तं
त्वयिभस्मनिहूयते १९ अपिविज्ञाततत्त्वेनतथाभ्यस्यमिदंसदा ननाममात्रात्कतकफलमं-
बुप्रसारकं २० अहमेवपरंब्रह्मवासुदेवाख्यमव्ययं इतिस्यान्निश्चितोमुक्तोबद्धएवान्यथा
भवेत् २१॥ १९ भस्मनिहोमवन्निष्फलमेवेत्येव १९ अपीति।विज्ञाततत्त्वेनापिइदमेवसदाभ्यस्यंअहंब्रह्मा-
स्मीति॥तत्रदृष्टांतमाह॥कतकफलंनाममात्रेगृहीतेसतिजलप्रसारकंनभवति २० अहमिति।वासुदेवाख्यंपरंब्र-

नेतिनेतीति।नेतीत्यादिभिर्वाक्यैः निषेधपदव्यवधिभूतंतदहमस्मीतिज्ञात्वासुखीभव २२ आत्मानमिति।नि
रंतरं ब्रह्मैवात्मानंजानीहि।अखंडं ब्रह्म ध्यातृध्येयभावेननकथंखंडयसि २३ सोहमिति।चिन्मात्रंब्रह्माहम
स्मीतिस्मरणंध्यानंतस्याविस्मरणंसमाधिः २४ ब्रह्माकारेति।ज्ञानाभ्यासातिशयेनअहंकारंविनायोब्रह्मा

नेतिनेतीतिनेतीतिशेषितंयत्परंपदं निराकर्तुमशक्यत्वात्तदस्मीतिसुखीभव २२ शास्त्रांत
रेपि आचक्ष्वशृणुवातातनानाशास्त्राण्यनेकशः तथापितवनस्वास्थ्यंसर्वविस्मरणादृते १
आत्मानंसततंब्रह्मविद्धिचैकंनिरंतरं अहंध्यातापरंध्येयमखंडंखंडसेकथं २३ सोहंचिन्मा
त्रमेवेतिचिंतनंध्यानमुच्यते ध्यानस्याविस्मृतिःसम्यक्समाधिरभिधीयते २४ ब्रह्माकारम
नोवृत्तिःप्रवाहोऽहंकृतिंविना संप्रज्ञातसमाधिःस्यात्ज्ञानाभ्यासप्रकर्षतः २५ कल्पांतवायवो
वांतुयांतुचैकत्वमर्णवाः तपंतुद्वादशादित्यानास्तिनिर्मनसःक्षतिः २६ याचितिःसर्वभूतानाम

कारमनोवृत्तिप्रवाहःसएवसंप्रज्ञातसमाधिः २५ कल्पांतेति।कल्पांतवायुष्वप्रव हत्सुसमुद्रेष्वेकत्वंगतेषुद्वा
दशादित्येषुतपत्स्वपिनिर्मनसोब्रह्मविदःक्षतिर्नास्तिकृतिर्नास्तीत्यर्थः २६ याचितिरिति।सर्वभूतानामुत्पत्तिना

पूर्णानंदघनामृतांचितिरूपामवस्थांपश्यन्विचारयन् २७ मनइति।सचराचरंयत्किंचिज्जगत्तन्मनो
मात्रविलसितंतन्मनसउन्मनीभावात्द्वैतंनास्त्येव २८ यदिति।यत्अस्पंदंनिष्कंपंशिवंशांतंतन्मध्येविश्व
स्यस्थितिः।चराचरविलासरूपश्चिदात्मात्रसएव एकएव २९ अहीति।अहिःसर्पःसहिनिर्ल्वयनींस्व
कंचुकंमोचनात्पुराप्रथमंआत्मतयास्वीयत्वेनजगृहे।उरगःसर्पस्तांबिलेत्यक्त्वापुनरात्मत्वेननावलोकते

तांचितिंपश्यतावस्थांपूर्णानंदघनामृतां २७ मनोदृश्यमिदंसर्वंयत्किंचित्सचराचरं मनसो
ह्युन्मनीभावात्द्वैतंनैवोपलभ्यते २८ यदस्पंदंशिवंशांतंयस्यांतर्जगतःस्थितिः स्पंदास्पंदविला
सात्मासएकोत्रचिदाकृतिः २९ अहिर्निर्ल्वयनीमहिरात्मतयाजगृहेपरिमोक्षणतस्तुपुरा परि
मुच्यतुतामुरगःस्वबिलेननिरीक्षतआत्मतयातुपुनः ३० दोषबुध्याभयातीतोनिषेधान्ननि
वर्तते गुणबुध्याचविहितंनकरोतियथार्भकः ३१॥ ॥इयमहमितिनवेत्तितथाज्ञानीदेहमितिभावः।३०

दोषेति।उभयातीतोगुणदोषहीनोब्रह्मस्वभावतएवनिषेधात्पापचरणान्निवर्तते।नतुदोषबुध्या।इदंपापंम
यानकार्यमितिबुध्यातुननिवर्तते।किंचज्ञानीविहितंस्नानसंध्यादिकंचकरोत्येवनतुगुणबुध्या।इदंमयावश्यकं

ईदृशोऽज्ञानस्वभाववदित्यर्थः ३१ अनुत्कीर्णेति। यथा अनुत्कीर्णा अलिखितापि शालभंजिका पुत्तली स्तंभे स्थि
तैव। असतीं कथं लिखेत्॥ तथा विश्वमविद्यमानमपि ब्रह्मणि स्थितं तेन विश्वेन हीनं तत्पदं ब्रह्मपदं नास्ति ३२
यथेति। एक एवार्थः ३३ सौम्येति। सौम्ये स्थिरे जले यथा वीचिरस्ति नास्ति च तथेदं जगत् ब्रह्मणि अस्ति नास्ति

अनुत्कीर्णा यथा स्तंभे संस्थिता शालभंजिका तथा विश्वं स्थितं तत्र तेन शून्यं न तत्पदं ३२ य
थानुपुत्रिका शून्यः स्तंभोऽनुत्कीर्णपुत्रिकः तथा भातं जगद्ब्रह्म तेन शून्यपदं गतं ३३ सौम्यां
भसि यथा वीचिर्न चास्ति न च नास्ति च तथा जगद्ब्रह्मणीदं शून्याशून्यपदं गतं ३४॥ ९ ॥
॥ ॥इति श्रीलघुयोगवासिष्ठसारे निर्वाणप्रकरणं दशमं॥ ॥इति श्रीयोगवासिष्ठसारविव
रणे महीधरकृते शून्याशून्यपदंगतं नाम दशमं प्रकरणं संपूर्णं॥ ११ च॥ अज्ञानदशायामस्ति ज्ञानदशा

यां नास्तीत्यर्थः॥ तेनेदं ब्रह्म शून्याशून्यपदंगतं जगता हीनं सहितं चेत्यर्थः॥ व्यावहारिकतात्विकदशाभ्यामित्य
र्थः॥ ३५॥ ॥इति श्रीलघुयोगवासिष्ठसारे निर्वाणप्रकरणटीकायां दशमं॥ ९ ॥ ६ ॥ ९ ॥ ६
॥ यो.सा. ॥ इति श्रीयोगवासिष्ठसारविवरणे महीधरकृते शून्याशून्यं नाम टीकायां दशमं प्रकरणं॥

वाराणसीप्रसादस्य नियोगेन प्रयत्नतः। काशीसंस्कृतमुद्रायामंकि
तोयं शिलाक्षरैः॥१॥ श्रीकाशीजीमें महल्लेहौदकटोरा श्रीयुतबाबूवा
राणसीप्रसादजीकेमकानमें काशीसंस्कृतमुद्रायन्त्रमें छपी जिन

इतिसटीकयोगवासिष्ठसारंसमाप्तम् ॥ ॰ ॥

कोलेनाहोयउन्कोउक्तस्थानमें श्रीबाबूवाराणसीप्रसादजीकेपास
याकचौरीगलीमें भाईप्रतापसिंहजीकेदुकानपरमिलैगी॥ ॥

संवत् १९४१ ॥